

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प टप्पा २

PROJECT ON CLIMATE RESILIENT AGRICULTURE PHASE 2

सरपंच प्रशिक्षण पुस्तिका

प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, 30 ब आरकॅंड
वर्ल्ड ट्रेड सेंटर, कफ परेड, मुंबई

✉ mahapocra@gmail.com

🌐 <http://krishi.maharashtra.gov.in/1260/pocra>

Connect

022-22163351/52

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी
प्रकल्प टप्पा २

**Project on Climate Resilient
Agriculture Phase 2**

सरपंच प्रशिक्षण पुस्तिका
प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, मुंबई

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रकल्पाचा परिचय	१
२.	ग्राम कृषि विकास समिती	४
३.	लोकसहभागीय सूक्ष्मनियोजन	७
४.	गावाचा पाण्याचा ताळेबंद	१०
५.	मृद व जलसंधारण आणि भूजल पुनर्भरण	१२
६.	पाण्याचा कार्यक्षम वापर	१८
७.	खरीप व रबी हंगाम नियोजन	२०
८.	जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापन	२२
९.	फळबाग, वृक्ष व बांबू लागवड	२७
१०.	हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान	३०
११.	कृषिपूरक व्यवसाय	३६
१२.	काढणी पश्चात व्यवस्थापन व कृषि मूल्यसाखळीचे बळकटीकरण	३८
१३.	पर्यावरण सुरक्षितता	४२
१४.	मृद व जलसंधारण कामांसाठी ई- निविदा प्रक्रिया	४५
१५.	थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) पद्धती	४७
१६.	सनियंत्रण	४९
१७.	तक्रार निवारण व्यवस्था	५१
१८.	क्षमता बांधणी प्रशिक्षण, अभ्यास दैरे व कार्यशाळा	५३
१९.	प्रकल्पाच्या माहिती व तंत्रज्ञान कार्यप्रणालीची ओळख	५५

१. प्रकल्पाचा परिचय

हवामान बदल आणि शेतीवरील परिणाम.

जागतिक स्तरावर औद्योगिकीकरण, वाढती लोकसंख्या, बेसुमार जंगलतोड, नैसर्गिक व मानवनिर्मित घडामोडींमुळे वातावरणातील कार्बनडायऑक्साईड, नायट्रोजन व मिथेन यासारख्या हरितवायूंचे प्रमाण नैसर्गिक प्रमाणापेक्षा अधिक वाढल्यामुळे पृथ्वीच्या तापमानात सन १८८० पासून सरासरी ०.८ अंश सेल्सिअस इतकी वाढ झाल्याने वातावरणात बदल होत आहेत. या वातावरणीय बदलामुळे जागतिक स्तरावर समुद्राच्या पातळीतसुद्धा सरासरी २ सें.मी. इतकी वाढ झालेली आहे. वातावरणीय बदलामुळे मुख्यतः अनियमित पाऊस, तीव्र दुष्काळ, मोठे पूर, जमिनीतील पोषक द्रव्यांचा न्हास, पाणथळपणा, अन्नसुरक्षा, रोगराईत होणारी वाढ, जंगलातील जैवविविधतेचा न्हास, पाण्याची उपलब्धता कमी होणे, सागरी किनाऱ्यांची धूप, सागर किनाऱ्यावरील लोकवस्ती व मासेमारी इत्यादींवर विपरीत परिणाम होत असल्याचे दिसून येत आहे. आकस्मिक अतिवृष्टी होऊन पूर येणे किंवा काही ठिकाणी तीव्र दुष्काळ पडणे अशा घटनांच्या वारंवारितेमध्ये जागतिक स्तरावर वाढ झालेली आहे. आपल्या देशामध्ये आणि राज्यामध्ये देखील वातावरणातील बदल वारंवार जाणवत असून त्याबद्दलचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अनुषंगाने “महाराष्ट्र राज्य वातावरणीय बदल कृती आराखडा” तयार केला आहे. या अभ्यासातून ठळकपणे दिसून आलेल्या बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१. जागतिक वातावरणीय बदलामुळे राज्याचे सरासरी तापमान वाढणार असून येत्या २०३० ते २०५० या कालखंडात कमाल तापमानामध्ये दीड ते दोन अंश सेल्सिअसने वाढ संभवत आहे.
२. वाढत्या तापमानामुळे पिकांच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम होणार आहे. यामुळे फळबागांसह राज्यातील कापूस, सोयाबीन, तूर, इत्यादी महत्त्वाच्या पिकांवर रोगराई वाढण्याची शक्यता आहे.
३. अनियमित पावसामुळे वाढणारी आर्द्रता आणि वाढते तापमान हे रोगराईच्या वाढीसाठी पोषक असल्यामुळे पिके, पाळीव जनावरे, मानवावरील रोगराईच्या प्रमाणाचे व्याप्ती क्षेत्र वाढणार आहे.
४. बदलणाऱ्या वातावरणामुळे पिकांची तग धरण्याची क्षमता कमी होत आहे.
५. संभावित अतिवृष्टीमुळे पायाभूत सुविधा जसे रस्ते, पूल, नदी काठावरील शेती व लोकवस्तीवर विपरीत परिणाम होणार आहे.
६. हवामान बदलामुळे व वाढणाऱ्या तापमानामुळे दैनंदिन वापरासह शेतीसाठी उर्जेची मागणी वाढणार आहे.

हवामान बदलास अनुसरून कृती आराखडा.

शेती, समुद्रकिनारे, जंगले, आरोग्य, पाण्याचे स्रोत, जैवविविधता इत्यादींवर वातावरणीय बदलाचे परिणाम विचारात घेऊन संभाव्य बदलांना सामोरे जाण्यासाठी राज्यशासनाने वातावरणीय बदलानुसार अनुकूलनासाठी (ॲडाप्टेशन) व वातावरणीय बदलांचे परिणाम कमी करण्यासाठीच्या (मिटीगेशन) उपाययोजनांबाबत सन २०१७ मध्ये “महाराष्ट्र राज्याचे वातावरणीय बदल अनुकूलन धोरण” ठरवले आहे. आपल्या राज्याच्या धोरणानुसार कृषि विभागामार्फत बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी सुरु केली असून त्यामध्ये जागतिक बँकेच्या सहाय्याने २०१८ ते २०२४ या कालावधीत राबविलेल्या नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाचा समावेश होतो. या प्रकल्पातून शेतकऱ्यांना होत असलेल्या फायद्यामुळे राज्य शासनाने जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने याच प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी शेतकऱ्यांना सक्षम करण्याच्या मुख्य उद्देशाने नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पामध्ये मराठवाडा, विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रातील २१ जिल्ह्यांमधील ७१९८ गावे समाविष्ट आहेत. अंदाजित रु. ६००० कोटी (रु. सहा हजार कोटी) किंमतीचा हा प्रकल्प सहा वर्षांच्या कालावधीकरिता राबविण्यात येणार आहे.

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प टप्पा २ या प्रकल्पाचे उद्देश:

१. शेतीतील उत्पादकता आणि शाश्वतता वाढवण्यासाठी हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब वाढविणे.
२. शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता वाढवणे आणि उपलब्ध पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे.
३. जमिनीचा सेंद्रिय कर्ब वाढविण्यासाठी संवर्धित शेती पद्धतीचा अवलंब वाढविणे व त्यायोगे जमिनीची सुपीकता वाढविणे.
४. शेतीतील उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी निविष्टांचा आणि संसाधनांचा वापर कार्यक्षमतेने करणे.
५. कृषिआधारित व्यवसायाला बळकटी देण्यासाठी महिला शेतकरी गट आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना प्रोत्साहन देणे.
६. आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे कृषि हवामान सल्ला सेवा अधिक अचूक व उपयुक्त करणे.

प्रकल्पामध्ये समाविष्ट जिल्हे आणि गावे संख्या

प्रकल्पामध्ये विदर्भातील ११ जिल्ह्यांतील ४२८४ गावे, मराठवाड्यातील ८ जिल्ह्यांतील १९२१ आणि खानदेशातील दोन जिल्ह्यांतील ९९३ अशी एकूण ७१९८ गावे समाविष्ट आहेत.

अ क्र	जिल्हा	गावे संख्या	अ क्र	जिल्हा	गावे संख्या
१	अकोला	१४९	१२	बीड	३९८
२	अमरावती	४५४	१३	छ. संभाजीनगर	२९६
३	भंडारा	२९१	१४	धाराशिव	१३८
४	बुलढाणा	३१०	१५	हिंगोली	१४८
५	चंद्रपूर	५६१	१६	जालना	१७७
६	गडचिरोली	५३२	१७	लातूर	२१६
७	गोंदिया	२९३	१८	नांदेड	३७५
८	नागपूर	५६३	१९	परभणी	१७३
९	वर्धा	३८३	२०	जळगाव	३१९
१०	वाशिम	१८९	२१	नाशिक	६७४
११	यवतमाळ	५५९		एकूण	७१९८

प्रकल्पाची अंमलबजावणी यंत्रणा

राज्य शासनाच्या कृषि विभागामार्फत नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प टप्पा-२ ची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांसाठी कार्यरत असलेले कृषि सहाय्यक या प्रकल्पातील विविध योजनांची आणि उपक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी करतील आणि त्याचबरोबर ग्रामपंचायतीची “ग्राम कृषि विकास समिती”, प्रकल्पाचे समूह सहाय्यक आणि कृषिताई हे सर्वजण प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमध्ये आपापल्या जबाबदाऱ्या पार पाडतील.

२. ग्राम कृषि विकास समिती

“ग्राम विकासासाठी शेतीचा विकास महत्त्वाचा, शेतीच्या विकासासाठी शेतकऱ्यांच्या गरजा समजावून घेणे तेवढेच गरजेचे आहे म्हणून ग्रामपंचायतीमध्ये शेती समिती असणे महत्त्वाचे.”

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पांतर्गत गावामधील शेतीचा सर्वांगीण विकास, उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विनियोग करणे, विविध योजना व प्रकल्पामधून हाती घ्यावयाच्या कामांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यासाठी शासनाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये शासन निर्णय क्र. संकीर्ण- २०२०/प्र.क्र.८१/३अ, दि.०९.०९.२०२० द्वारे ग्राम कृषि विकास समिती स्थापित करण्याचे आदेश दिले आहेत.

ग्राम कृषि विकास समितीची रचना

अ क्र	पदनाम	पद
१	सरपंच	पदसिद्ध अध्यक्ष
२	उपसरपंच	पदसिद्ध सदस्य
३	ग्रामपंचायत सदस्य	सदस्य
४	प्रगतीशील शेतकरी (तीन पैकी किमान एक महिला सदस्य)	सदस्य
५	विविध कार्यकारी संस्थांचे अध्यक्ष (एक)	सदस्य
६	शेतकरी उत्पादक कंपनी शेतकरी गट यांचे प्रतिनिधी (एक)	सदस्य
७	महिला बचत गट प्रतिनिधी (एक)	सदस्य
८	कृषि पूरक व्यावसायिक शेतकरी (दोन)	सदस्य
९	तलाठी	सदस्य
१०	कृषि सहाय्यक	सहसचिव
११	ग्रामसेवक/ग्राम विकास अधिकारी	सदस्य सचिव

ग्राम कृषि विकास समिती अध्यक्षांचा व सदस्यांचा कालावधी.

ग्राम कृषि विकास समितीच्या अध्यक्षांचा कालावधी हा सरपंच पदाच्या कालावधी एवढाच राहिल तसेच उपसरपंच व ग्रामपंचायत सदस्यांचा कालावधीही त्यांच्या सदस्य पदाच्या कालावधी एवढाच राहिल.

नवीन ग्रामपंचायत गठित झाल्यावर आधीच्या समितीचे सदस्य म्हणून कार्य केलेल्या व्यक्ती समितीच्या सदस्यपदी निवडण्यास पात्र ठरत असतील तर त्यांची पुनर्नियुक्ती करता येईल.

ग्राम कृषि विकास समितीच्या जबाबदाऱ्या :-

दि. ९ सप्टेंबर २०२० च्या शासन निर्णयानुसार ग्राम कृषि विकास समितीने शासनाच्या कृषि विषयक सर्व योजना ग्रामपंचायत क्षेत्रामध्ये प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्रचार व प्रसार करणे, नियमितपणे आढावा घेवून योजना लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न करणे अभिप्रेत आहे. त्यानुसार कृषि विभागाच्या नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि सनियंत्रण करण्यासाठी ग्राम कृषि विकास समितीने सक्रीय सहभाग घेणे अभिप्रेत आहे.

ग्राम कृषि विकास समितीच्या प्रत्येक बैठकीस नियमित सदस्यांशिवाय समूह सहाय्यक व कृषिताई यांना निमंत्रित सदस्य म्हणून आमंत्रित करावे. याशिवाय अनुसूचित जाती/ जमाती संवर्गातील तसेच महिला वर्गातील आणि अत्यल्प/अल्पभूधारक वर्गातील प्रत्येकी किमान एका शेतकऱ्यास निमंत्रित करावे, तसेच भूमिहीन शेतमजूर प्रतिनिधीस देखील आमंत्रित करावे.

ग्राम कृषि विकास समितीच्या जबाबदाऱ्या पुढीलप्रमाणे राहतील :-

१. गाव अनुकूलन प्रकल्प आराखडा तयार करण्यासाठी सूक्ष्म नियोजन प्रक्रिया पूर्ण करणे.
२. प्रकल्प आराखड्यामध्ये मृद व जलसंधारण कामे, वैयक्तिक शेतकऱ्यांच्या गरजेनुसार राबविण्याच्या बाबी, तसेच महिला बचत गट/ शेतकरी गट/ उत्पादक कंपन्या यांचे कृषि व्यवसाय समाविष्ट करणे.
३. प्रकल्पांतर्गत लाभ घेण्यासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना संबधित घटकांचे निकष समजावून सांगणे आणि घटकास मंजुरी मिळाल्यानंतर निकषानुसार काम पूर्ण करण्यास प्रवृत्त करणे.
४. गरजेनुसार पात्र शेतकऱ्यांना स्थानिक बँकेकडून अर्थसहाय्य मिळवून देण्यासाठी पुढाकार घेणे.
५. प्रकल्पांतर्गत मंजूर केलेल्या, एकाच प्रकारच्या लाभासाठी पात्र शेतकऱ्यांना समूह स्वरूपात वस्तू खरेदी करण्यासाठी तसेच मंजूर केलेले काम समूह स्वरूपात करण्यासाठी मदत करणे, जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या खर्चामध्ये बचत होईल.
६. पेसा गावांमध्ये तसेच आदिवासी बहुल गावांमध्ये प्रकल्पाचे लाभ अधिकाधिक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे.
७. सामायिक जमिनीवर मृदसंधारण, जलसंधारण, वृक्ष लागवड इ. कामे पूर्ण करून घेणे.
८. प्रकल्प घटकांच्या अंमलबजावणीमुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे लाभ मिळालेल्या शेतकऱ्यांचा उपभोक्ता गट निर्माण करून त्यांना प्रकल्पांतर्गत निर्माण झालेल्या सर्वमत्तांचा जबाबदारीने वापरासाठी व देखभालीसाठी प्रवृत्त करणे.
९. गावाचा पीक नियोजनाचा आराखडा तयार करणे.
१०. गावाचा आपत्कालीन पीक आराखडा तयार करणे.
११. प्रकल्पांतर्गत चालू असलेल्या व पूर्ण करण्यात आलेल्या सर्व बाबींचे (वैयक्तिक व गटांच्या लाभाचे) सामाजिक लेखा परिक्षण करणे.
१२. ग्राम कृषि विकास समितीने ग्राम पंचायत स्तरावर प्राप्त तक्रारींचे मासिक बैठकीत निराकरण करणे.
१३. माहितीच्या अधिकारांतर्गत प्राप्त अर्जांवर नियमानुसार कार्यवाही करणे.
१४. बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी जे तंत्रज्ञान उपयुक्त ठरले आहे त्याबद्दल शेतकऱ्यांबरोबरच शालेय/ महाविद्यालयीन विद्यार्थी, युवक आणि महिलांमध्ये प्रभावी जाणीव जागृती करणे.

कृषिताई

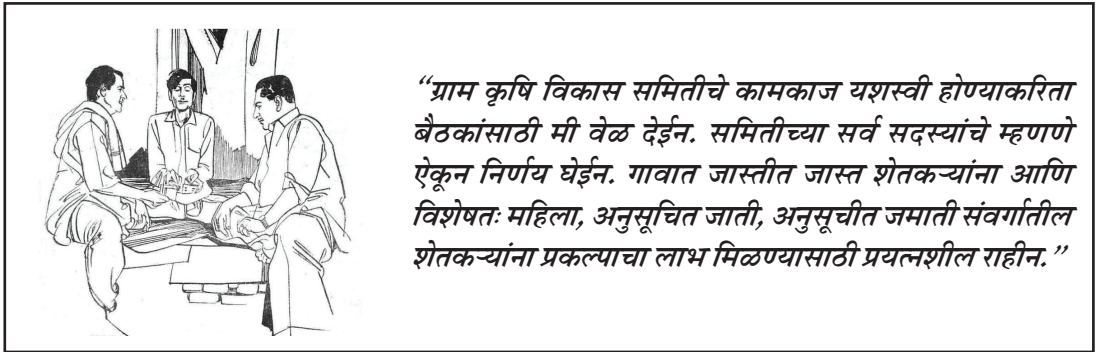

प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमध्ये गावातील महिला शेतकऱ्यांचा जास्तीत जास्त सहभाग असावा म्हणून प्रत्येक गावामध्ये एका महिला शेतकऱ्याची “कृषिताई” म्हणून निवड करावयाची आहे. “कृषिताई” प्रकल्पाचे अधिकारी/ कर्मचारी, ग्रामपंचायत आणि अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी, भूमिहीन यांच्यात दुवा म्हणून काम करेल.

कृषिताईच्या जबाबदाऱ्या पुढीलप्रमाणे असतील:

१. प्रकल्प अंमलबजावणी बाबत विविध उपक्रमांद्वारे, ग्रामस्थांमध्ये आणि विशेषतः महिलांमध्ये प्रकल्पाविषयी जनजागृती करणे.
२. महिलांना शेतीशाळेमध्ये मोठ्या संख्येने सहभागी होण्यासाठी आणि नवनवीन तंत्रज्ञान शिकण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
३. वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचा शेतावर अवलंब वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या शेतांना भेटी देणे व मार्गदर्शन करणे तसेच त्यांना येत असलेल्या अडचणी नोंदवून कृषि सहाय्यकांना / समूह सहाय्यकांना दाखवणे.
४. गावातील महिला बचत गटांना प्रकल्पाच्या सहाय्याने सुरु करता येत असलेल्या शेतीपूरक जोडधंदे आणि कृषि व्यवसायाबाबत मार्गदर्शन करणे.
५. प्रकल्पाच्या लाभासाठी शेतकऱ्यांना मोबाईलद्वारे ऑनलाईन पद्धतीने अर्ज करणे, केलेल्या अर्जाची पाहणी करणे, काम पूर्ण केल्यानंतर अनुदान मागणी करणे इ. कामे करण्याबाबत मार्गदर्शन करणे.
६. प्रकल्पाच्या वेबसाईटवर लाभार्थ्यांची यादी पाहून अनुदान जमा झाल्याची माहिती शेतकऱ्यांना देणे आणि यासारखी प्रकल्पाची इतर माहिती पाहण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करणे.
७. प्रकल्पाविषयी नव्याने दिल्या जाणाऱ्या माहितीविषयी किंवा घडामोडीविषयी शेतकऱ्यांना अवगत करणे.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“ग्राम कृषि विकास समितीचे कामकाज यशस्वी होण्याकरिता बैठकांसाठी मी वेळ देईन. समितीच्या सर्व सदस्यांचे म्हणणे ऐकून निर्णय घेईन. गावात जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना आणि विशेषतः महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती संवर्गातील शेतकऱ्यांना प्रकल्पाचा लाभ मिळण्यासाठी प्रयत्नशील राहीन.”

३. लोकसहभागीय सूक्ष्मनियोजन

“लोकांच्या हिताचे उपक्रम राबवावयाचे असतील तर ते लोकांच्या सहभागातूनच ठरवले पाहिजेत आणि लोकांच्या सहभागानेच तडीस नेले पाहिजेत.”

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाचा गावाला जास्तीत जास्त लाभ घ्यायचा असेल तर प्रत्येक गावाने शाश्वत आराखडा तयार केला पाहिजे. गावातील शेतकऱ्यांना, महिला भगिनींना, युवकांना आणि वंचित घटकांना शेतीमध्ये आणि शेतीपूरक उद्योगामध्ये प्रगती करण्यासाठी प्रकल्पाचे योगदान मोठे असू शकते. याबरोबरच गावातील शेतीसाठी पाण्याच्या प्रश्नाची धग कमी करण्यासाठी प्रकल्पाच्या तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्याचा उपयोग होऊ शकतो. या शिवाय बदलत्या हवामानात शेती करण्याची नवनवीन तंत्रे प्रकल्पाकडून आपल्या गावाला मिळणार आहेत. एवढे फायदे होणार असतील तर प्रकल्पाचा आराखडा कसा असायला हवा? तर तो गावातील सर्व नागरिकांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या सहभागातून तयार केलेला असावा. असा आराखडा तयार करण्यासाठी गावाने आणि ग्राम कृषि विकास समितीने गावात वातावरण निर्मिती करावी व कृषि विभागाच्या अधिकाऱ्यांच्या मदतीने पुढील सहा वर्षांकरिता उत्तम कृती कार्यक्रम तयार करावा. यासाठी गावामध्ये खालीलप्रमाणे ४ दिवसांची लोकसहभागीय सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया राबवावी.

दिवस	सकाळचे सत्र	दुपारचे सत्र	सायंकाळचे सत्र
पहिला	संचेतन कार्यशाळा: सूक्ष्मनियोजन समन्वयक, ग्रामपंचायत सदस्य, ग्राम कृषि संजीवनी समिती सदस्य.	संचेतन कार्यशाळा: सूक्ष्मनियोजन समन्वयक, सूक्ष्मनियोजन स्वयंसेवक, ग्राम पातळीवरील संसाधन गट.	मशाल फेरी
दुसरा	प्रभात फेरी, संसाधन नकाशा, संकलित सामाजिक व आर्थिक माहितीवर चर्चा, गावातील शेती व निगडीत बाबींसंबंधी ऋतूचक्र, समयरेषा आणि परिस्थिती विश्लेषण विषयी चर्चा, गावातील शेती मूल्यसाखळी, शेती परिस्थिती विश्लेषण, नैसर्गिक संसाधने व शेतीचे नियोजन; शेतकरी गट/ कृषि आधारीत उद्योग/ प्रगतीशील शेतकरी चर्चा विषयी लक्ष्यगट चर्चेची पूर्वतयारी.	शिवार फेरी व विहीर निरीक्षण, संबंधित माहितीचे मोबाईल ॲपमध्ये संकलन.	संसाधन नकाशा व अहवाल व त्यावर चर्चा, आवश्यक नोंदी.
तिसरा	शिवार फेरी व विहीर निरीक्षण, संबंधित माहितीचे ॲपमध्ये संकलन.	लक्ष्यगट चर्चा - शेती मूल्यसाखळी, शेती परिस्थिती विश्लेषण, नैसर्गिक संसाधने व शेतीचे नियोजन; शेतकरी गट/ कृषि आधारीत उद्योग/ प्रगतीशील शेतकरी माहिती संकलन.	प्रस्तावित कामांचा मसुदा ॲपद्वारे/ प्रिंटद्वारे वाचून दाखविणे, महिला सभा.
चौथा	पाण्याचा ताळेबंदानुसार जलसंधारण कामे व पिक नियोजन आराखडा अंतिम करणे, प्रस्तावित कामांचा मसुदा अंतिम करणे, सामाजिक व पर्यावरणीय सूची अंतिम करणे, ग्राम कृषि विकास समिती सभा.	ग्रामसभा, प्रस्तावित कामांच्या मसुद्यास व गाव हवामान अनुकूलन आराखड्यास मंजूरी देणे.	--

गावनिहाय हवामान अनुकूलन आराखडा

लोकसहभागीय सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेदरम्यान गावासंबंधी संकलित माहितीचे आणि चर्चेतून निष्पन्न झालेल्या बाबींचे एकत्रिकरण केल्यानंतर गावनिहाय समग्र आराखडा तयार करणे गरजेचा आहे. आराखड्यामध्ये समाविष्ट करावयाच्या बाबी पुढीलप्रमाणे असतील.

१. पाण्याचा ताळेबंद
२. मृदसंधारण आणि जलसंधारण कामे
३. भूजल पुनर्भरणाची कामे
४. शेततळी व विहिरींची गरज
५. टिबक आणि तुषार सिंचनाची गरज
६. जमिनीच्या आरोग्याची स्थिती आणि खालावत चाललेले आरोग्य सुधारण्यासाठी करावयाचे उपाय
७. जैविक आणि सेंद्रिय खते तयार करण्याचा आराखडा
८. निंबोळी अर्क तयार करायचा आराखडा
९. उपलब्ध पाणी, जमिनीचे आरोग्य व बाजारातील मागणीचा विचार करून तयार केलेल्या पिकांचा आराखडा
१०. गावातील जनावरांना पुरेल एवढ्या चारा उत्पादनाचा आराखडा
११. पडीक जमिनीवर, शेतामध्ये करावयच्या बांबू व इतर वृक्षलागवडीचा तसेच फळबाग लागवडीचा आराखडा
१२. वन्यप्राण्यांपासून शेतीचे संरक्षण करण्यासाठी जैविक कुंपण तयार करण्याची कामे
१३. उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी करावयाच्या उपायांचा आराखडा
१४. स्थानिक हवामान अनुकूल बियाणे जतन करण्याचा आराखडा
१५. प्रमाणित/ पायाभूत बियाणांचा उत्पादन कार्यक्रम
१६. शेती व शेतीपूरक उद्योगांना असलेला वाव
१७. आपत्कालिन पीक नियोजन आराखडा
१८. गोदामांची उपलब्धता आणि गरज
१९. वाहतूक सुविधा
२०. महिला बचत गट, शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक कंपनी यांची भूमिका

<p>मशाल फेरी / प्रभात फेरी</p>	<p>संसाधन नकाशा/ विहीर पहाणी</p>
<p>महिला सभा / ग्रामसभा</p>	
<p>शिवार फेरी / लक्ष्यगट चर्चा</p>	

सरपंच म्हणून मी हे करेन ...

“गावाचा प्रकल्प आराखडा चांगला होण्यासाठी गावातील सर्व वाडे-पाडे व वस्त्यांमध्ये शेतकऱ्यांना प्रकल्पाची माहिती मिळेल यासाठी प्रयत्नशील राहीन. पाण्याचा प्रश्न कमी करण्यासाठी गावातील सर्व भागांची शिवार फेरी करून मुद व जलसंधारण कामांचे नियोजन करेन. सूक्ष्म नियोजनामध्ये शेतीविषयक समस्या व त्यावरील उपायांचा समावेश होण्यासाठी सर्वांना सहभागी होण्यासाठी आवाहन करेन. तसेच नियोजन कामांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवेल.”

४. गावाचा पाण्याचा ताळेबंद

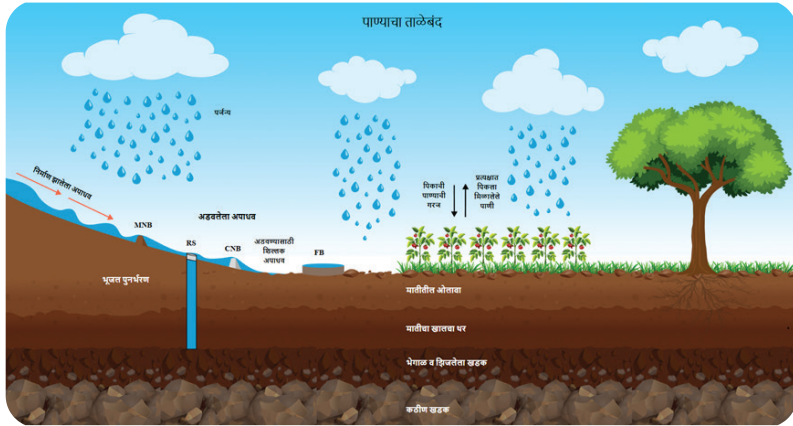
“पाण्याविना शेती होणार नाही हे लक्षात घेवून प्रत्येक गावाने आपल्या गावामध्ये किती पाऊस पडला आणि आपल्याला किती पाणी लागणार आहे याचा ताळेबंद मांडायला पाहिजे.”

शेतीसाठी पाण्याचे महत्त्व:

जवळपास ८० टक्के पीक क्षेत्र पावसावर अवलंबून असल्याने मान्सून हा कृषि क्षेत्राचा कणा मानला जातो. दिवसेंदिवस पर्जन्यमानाची अनियमितता, लहरीपणा तसेच पिकांच्या वाढीच्या काळात पावसाचा खंड निर्माण होणे, अशाप्रकारच्या अनियमिततेमुळे पीक उत्पादनाच्या महत्त्वाच्या टप्प्यात पाण्याचा ताण येतो आणि याचा थेट परिणाम शेती उत्पादनावर होतो. बदलत्या हवामानाचा सामना करून शेती क्षेत्रातील उत्पादकतेमधील शाश्वततेसाठी पाणलोट आधारित पाण्याचे व्यवस्थापन करणे ही काळाची गरज आहे. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन करणेकरिता पाण्याचा ताळेबंद आधारित मृद व जलसंधारण आराखडा करणे आवश्यक आहे.

गावाचा पाण्याचा ताळेबंद :

मृद व जलसंधारण आराखडा तयार करण्यापूर्वी गावाचा पाण्याचा ताळेबंद काढणे आवश्यक आहे.

आकृती: पाण्याचा ताळेबंद

१. दरवर्षी आपल्या गावशिवारात पावसाचे किती पाणी पडते ?
२. त्यापैकी किती पाणी अडवले जाते व किती पाणी वाहून जाते ?
३. किती पाणी जमिनीत मुरते ?
४. पिकांसाठी, जनावरांसाठी व मानवी वापरासाठी किती पाणी वापरले जाते ?
५. एकूण पाण्याची मागणी किती ?
६. सध्याच्या कालावधीत पाणी पुरवठा किती आहे ?

अशाप्रकारे गावशिवारात विविध स्रोतांकडून उपलब्ध असलेले एकूण पाणी आणि आपल्या संपूर्ण गरजांसाठी आवश्यक असलेले पाणी मोजण्यासाठीची प्रक्रिया म्हणजे पाण्याचा ताळेबंद होय.

गावाचा पाण्याचा ताळेबंद काढणे का महत्त्वाचे आहे ?

१. गावातील पाण्याची उपलब्धता व मागणी आधारित पाणी व्यवस्थापन करून पाण्याचा सुयोग्य वापर करणे.
२. गावशिवारात लोकसहभागातून भूजल पुर्नभरण करण्याकरिता नवीन मृद व जलसंधारण उपाययोजना, जुन्या मृद व जलसंधारण कामांची देखभाल दुरुस्ती व उपलब्ध पाण्याच्या कार्यक्षम वापरासाठी मागणी आधारीत उपाययोजनांचे नियोजन करण्यासाठी पाण्याचा ताळेबंद हे महत्त्वाचे साधन आहे.
३. ताळेबंद आधारित पीक पद्धतीचे नियोजन करणे.
४. पिकांना आवश्यक असलेले व प्रत्यक्षात मिळालेले पाणी यांच्या विश्लेषणासाठी.
५. पाण्याच्या ताळेबंदाच्या आधारे पीक वाढीच्या काळातील मातीतील ओलावा, पावसातील खंडाच्या कालावधीत पिकाची पाण्याची गरज आणि किती प्रमाणात संरक्षित सिंचनाची आवश्यकता असेल इ. समजून घेऊन पीक आरोग्यासाठी सल्ला निर्मिती करणे शक्य होते.

प्रत्येक हंगामापूर्वी तसेच पावसाळ्यानंतर गावातील पाण्याचा ताळेबंद तयार करण्यात यावा. आपण गावाचा हंगामनिहाय पाण्याचा ताळेबंद काढून ताळेबंदातील अहवालानुसार उपलब्ध अपधाव अडवण्यासाठी, शिल्लक असलेल्या अपधावाचा विचार करून नवीन मृद व जलसंधारण कामांचा आराखडा प्रस्तावित करावा. यासाठी कृषि सहाय्यक पाण्याचा ताळेबंद काढण्यासाठी सहकार्य करतील.

(सदर माहितीसाठी QR कोड स्कॅन करावा किंवा व्हिडिओ पाहण्यासाठी

<https://www.youtube.com/watch?v=-lUymptEoII> या लिंकचा वापर करावा)

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“माझ्या गावामध्ये पडणारे पावसाचे पाणी आणि पाण्याची गरज ओळखून प्रत्येक हंगामापूर्वी कृषि विभागाच्या मदतीने माझ्या गावाचा पाण्याचा ताळेबंद तयार करेन. दुष्काळ परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतरही शेतकऱ्यांना व जनावरांना पाणी टंचाई होऊ नये म्हणून आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना करेन. त्यासाठी मृद व जलसंधारणाचा आणि पिकांचा आराखडा तयार करेन.”

५. मृद व जलसंधारण आणि भूजल पुनर्भरण

“माती आणि पाणी या शेतीच्या मुलभूत गरजा असल्याने त्या दोहोंचेही संरक्षण आणि संधारण हे शेतकऱ्याचे आणि पर्यायाने गावाचे आद्य कर्तव्य आहे.”

मृद व जलसंधारण कामाची गरज

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण पिकांखालील क्षेत्रांपैकी जवळपास ८० % पेक्षाही जास्त क्षेत्र कोरडवाहू आहे. पिकांच्या वाढीच्या कालावधीमध्ये अनेकदा पावसातील प्रदीर्घ खंड, पावसातील अनियमितता इ. मुळे दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होत असल्याने राज्याच्या कृषि उत्पादनात सातत्य दिसून येत नाही. कोरडवाहू शेतीच्या उत्पादनात स्थैर्य आणण्यासाठी पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. पाण्याची अल्प उपलब्धता व दिवसेंदिवस पाण्याचा वाढत असलेला वापर यामुळे पाण्याची कमतरता भासत आहे. ही परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी भुजलाचे नियोजन, जलसिंचन पध्दतीमध्ये बदल, पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे.

जमिनीच्या एकूण होणाऱ्या धुपीपैकी सर्वाधिक धूप कमी कालावधी मध्ये जास्त पडणारा पाऊस व वेगाने जमिनीवर आदळणारे पावसाचे थेंब यामुळे होते. धुपीमुळे भूपृष्ठावरील अत्यंत महत्त्वाचा सुपीक मातीचा थर निघून जातो. धुपीमुळे सुपीक क्षेत्र नापीक होत असल्यामुळे अमूल्य अशा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास तातडीने थांबविणे अनिवार्य आहे.

पाणलोट संकल्पना आणि व्यवस्थापन:

पाणलोट क्षेत्र म्हणजे असे क्षेत्र जिथून पडलेले पाणी भूपृष्ठावरून वर्षानुवर्षे चढावरून उताराकडे वाहत जाऊन एकाच ठिकाणावरून बाहेर पडते. उंच भागात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी वेगवेगळ्या मार्गांनी एकत्र येऊन एका प्रवाहाला मिळते आणि तेथून पुढे ते एकत्रच वाहते, त्याला पाणलोट क्षेत्र म्हणतात. त्यामुळे त्याचे नैसर्गिक प्रवाह निर्माण होतात आणि ते पाणलोट क्षेत्राची सीमा तयार करतात.

पाणलोट व्यवस्थापनेतील मृद व जलसंधारण कामांमुळे हिवरे बाजार आणि राळेगणसिद्धी यासारख्या गावांमधील सकारात्मक बदल पाहता प्रस्तुत प्रकल्पामधील गावांमध्ये पाणलोट व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

उपरोक्त विषयांन्वये प्रकल्पांतर्गत पुढीलप्रमाणे मृद व जलसंधारण विषयक कामे करणे नियोजित आहे.

अ. मृद व जलसंधारण उपचार

१. सलग समतल चर/खोल सलग समपातळी चर:

सदरील उपचार हा पाणलोट क्षेत्रातील शेतीस अयोग्य असलेल्या क्षेत्रामध्ये, मृद व जलसंधारणाचा उद्देश साध्य करण्यासाठी राबविण्यात येतो. या उपचाराद्वारे जमिनीची धूप कमी करून जमिनीमध्ये पाणी मुरविणे इ. उद्देश साध्य होऊ शकतात. (अधिक माहिती व व्हिडीओसाठी QR कोड स्कॅन करावा)

२. शेेत बांध बंदिस्ती/ ढाळीचे बांध :

मृद संधारणाचा हा प्रभावी उपाय आहे. यामध्ये पाण्यासोबत वाहून येणाऱ्या मातीचे कण अडवले जाऊन जमिनीची धूप कमी करण्यास मदत होते. तसेच पाण्याचा वेग देखील कमी होतो, यामुळे भूगर्भातील पाणी पातळी वाढण्यास मदत होते.

३. भात खाचरे बांध बंदिस्ती:

भात शेतीसाठी शेतीमध्ये सर्व ठिकाणी सारख्या प्रमाणात पाणी साठवणे आवश्यक असते. त्यासाठी जमिनीचा नैसर्गिक उतार बदलून त्याचे रूपांतर सपाट अशा क्षेत्रामध्ये करणे यासाठी हा उपचार राबविला जातो. यामुळे जमिनीत घातलेल्या भर खतांचा व रासायनिक खतांचा परिणाम सर्व क्षेत्रात सारख्या प्रमाणात दिसून येतो. पिकास चांगल्या रीतीने पाणी देणे शक्य होते.

४. जुनी भात शेती बांध दुरुस्ती:

बांध हा भात खाचराचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. बांध अंशतः अथवा पूर्णपणे फुटल्याने खाचरामध्ये पूर्णक्षमतेने पाणी साठत नाही किंवा अडवले जात नाही. याचा भात पिकाच्या उत्पादनावर परिणाम होतो तसेच लागवडी खालील क्षेत्राचे रूपांतरण पड क्षेत्रामध्ये होऊ नये या उद्देशाने हा उपचार राबविला जातो.

५. अनघड दगडी बांध:

पाणलोट क्षेत्राच्या वरच्या भागात बिगर वहीती क्षेत्रामध्ये ओघळ / घळीच्या पात्राची धूप थांबवण्यासाठी जवळपास उपलब्ध असलेल्या दगडांचा उपयोग करून दगडी बांध घातले जातात. या उपचारामुळे ओघळीमधून वेगाने वाहणाऱ्या पाण्याचा वेग कमी करून जमिनीच्या धुपीस प्रतिबंध करून जमिनीत पाणी मुरविले जाते. (अधिक माहिती व व्हिडीओसाठी QR कोड स्कॅन करावा)

६. गॅबियन बंधारा/संयुक्त गॅबियन बंधारा:

भरधाव पाण्याचा अपधाव मंदावणे व पाण्याबरोबर वाहून जाणारी माती अडवण्यासाठी दगडांनी बनवलेला व तारेच्या जाळीने केलेला बांध म्हणजेच गॅबियन बंधारा होय. मोठ्या बंधाऱ्यामध्ये जाणाऱ्या पाण्यामधील गाळ अडवून त्याची पाणी साठवण क्षमता टिकून राहण्यास हा बंधारा मदत करतो. (अधिक माहिती व व्हिडीओसाठी QR कोड स्कॅन करावा)

७. माती नाला बांध:

नाला पात्रामध्ये मातीचा बांध घालून पाणी साठवणे, पाणी अडवणे, पाणी जिरवणे व अधिकचे पाणी सांडव्याद्वारे सुरक्षितपणे काढून देणे अशा प्रकारच्या बांधास माती नाला बांध असे म्हणतात. हा बांध पूर नियंत्रण व घळ नियंत्रण अशा दोन्ही प्रकारचा उपचार आहे. दुष्काळी भागामध्ये पडलेले पाणी जमिनीत मुरते व परिणामी भूजलामध्ये वाढ होते. अवर्षण काळात पिकासाठी व जनावरांना पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध होते

८. सिमेंट नाला बांध :

स्पष्टपणे खोली व दोन्ही बाजूस स्पष्ट तीर काठ असलेल्या नाल्यावरती सिमेंट नाला बांध घेतला जातो. विहिरीच्या पाणी पातळीमध्ये वाढ, घळ नियंत्रण, पूर, भूगर्भातील पाणी पातळीत वाढ आणि पिकांना संरक्षित पाणी इत्यादी उद्देशांसाठी सिमेंट नाला बांध हा उपचार राबविला जातो.

९. जुन्या जलसाठ्यांचे पुनरुज्जीवन (नाला खोलीकरण/सिमेंट नाला बांध दुरुस्ती):

ज्या ठिकाणी अस्तित्वातील सिमेंट नाला बांधाचे पाणीसाठा क्षेत्र गाळामुळे बुजलेले आहे अथवा तुटफुट झाल्यामुळे पाणी साठवण क्षमता कमी झालेली आहे. अशा बांधाच्या वरील बाजूकडील गाळ काढून व खोलीकरण करून किंवा तुटफुट दुरुस्ती करून बांधाच्या पाणी साठवण क्षमता पुनर्स्थापित करणे याकरिता सदरचे उपचार राबविले जातात. (अधिक माहिती व व्हिडीओसाठी QR कोड स्कॅन करावा)

१०. शेततळे

जेथे सहजासहजी विहीर खोदणे शक्य होत नाही तेथे भूपृष्ठावरून वाहून जाणारे पाणी साठवणे व त्याचा उपयोग संरक्षित जलसिंचनासाठी करणेसाठी शेततळे खोदले जातात. शेततळ्यामुळे पाणलोट क्षेत्रातील भूगर्भातील पाण्याचे पुनर्भरण होण्यास मदत होते. तसेच पूरक सिंचनामुळे पिकाच्या उत्पादनात वाढ होते व कृषि पूरक व्यवसाय म्हणून मत्स्यपालनासाठी उपयोग होतो.

११. जुन्या बोडीचे नूतनीकरण/दुरुस्ती :

विदर्भातील जिल्ह्यांमध्ये भात शेतीच्या जमिनीच्या वरच्या भागात पूर्वापार बांधलेल्या बोडीची तुटफुट झाल्याने तसेच त्यात गाळ साठलेला असल्याने या जुन्या बोडींचे खोलीकरण व नूतनीकरण करणे आवश्यक ठरते. यामुळे शेतकऱ्यांना पावसाअभावी भातपिकास पाण्याचा ताण पडल्यास बोडीतून सरंक्षक पाणी देण्याची सोय उपलब्ध होईल व उत्पादनामध्ये वाढ होईल.

ब. मुलस्थानी जलसंधारण पद्धती

पावसाचे पाणी शेतात जेथे पडते तेथेच मुरवणे म्हणजे मुलस्थानी जलसंधारण होय. “पाणी अडवा पाणी जिरवा” या उक्तीप्रमाणे पावसाचे पाणी शेतबांधाच्या बाहेर जाऊ न देता शेतातच जिरवणे जेणेकरून जास्त पाणी पीक वाढीसाठी उपलब्ध राहिल व कमी पावसाच्या दिवसांमध्ये सुद्धा पिकावर परिणाम जाणवणार नाही. कोरडवाहू शेतीमध्ये जमिनीवर पडणाऱ्या पावसाचा प्रत्येक थेंब मुरविल्यास जमिनीमध्ये ओलावा दीर्घकाळ टिकून राहतो व पीक उत्पादनासाठी त्याचा फायदा होतो.

मुलस्थानी जलसंधारणामध्ये जमिनीचे सपाटीकरण, समतल मशागत व पेरणी, आंतरपीक पद्धती, जैविक बांध, जलसंधारण सरी, ठराविक ओळींनंतर सरी, सरी-वरंबा, बंदिस्त सरी, रुंद वाफा-सरी व बंदिस्त बांधाचा समावेश होतो.

१. उताराला आडवी मशागत: नांगरणी, वखरणी, पेरणी ही कामे जमिनीच्या उतारास आडवी केल्यास वाहणाऱ्या पावसाच्या पाण्याला अडथळा निर्माण होऊन जास्तीत जास्त पाणी जमिनीत मुरते.

२. समतल मशागत: मशागत, पेरणी व आंतरमशागत समपातळी रेषेला समांतर करण्याच्या पद्धतीला समतल मशागत असे म्हटले जाते. वार्षिक पर्जन्यमान ६०० ते ९०० मिलीमीटर पेक्षा कमी असल्यास व जमिनीचा उतार ६% पेक्षा कमी असल्यास अशा प्रकारची मशागत करावी.

३. बंदिस्त बांध: ज्या जमिनीमध्ये पाणी मुरण्याचे प्रमाण भरपूर आहे, उतार कमी आहे किंवा क्षेत्रफळ कमी आहे अशा ठिकाणी परिघावर बांध घालून अथवा क्षेत्रात चौकोनी वाफे करून मुलस्थानी जलसंधारण करणे शक्य आहे. यापद्धतीमध्ये एक मीटर उंचीपर्यंतचा बांध व अतिरिक्त पाणी क्षेत्राबाहेर काढण्याकरिता योग्य सांडव्यांची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

४. जैविक बांध: विविध वनस्पतींच्या वापराने समपातळी रेषेवर अथवा उताराला आडवे अडथळे करून जैविक बांध तयार करता येतात. साधारणतः २५ ते ३० मीटर अंतरावर गिरीपुष्प, खस, सुबाभूळ, झुडूपवर्गीय उत्पादक वनस्पती किंवा चराऊ गवत यांची पावसाळ्यात लावणी करून बांध निर्मिती केली जाते. या बांधाला दुरुस्तीची गरज कमी भासते व तो दीर्घकाळ टिकतो. तसेच शेतीकरिता हिरवळीचे खत म्हणून या जैविक बांधाच्या झुडुपांचा उपयोग होतो.

५. जलसंधारण सरी: पेरणीपूर्वी मशागतीची कामे पूर्ण झाल्यानंतर, जमिनीच्या उताराप्रमाणे पाच ते दहा मीटर अंतरावर उताराला आडवी जलसंधारण सरी काढणे उपयुक्त आहे. साधारणतः ४५ ते ६० सेमी. रुंदी व ३० सेमी. खोली असणारी सरी काढण्यात यावी. ही सरी जास्त पावसाच्या काळात अतिरिक्त पाणी शेताबाहेर काढते व माती वाहून जाण्यापासून संरक्षण करते.

६. वाफे पद्धत: पाऊस येण्यापूर्वी मोकळ्या शेतात १० x १० मी. आकाराचे बंदिस्त वाफे तयार करावेत. या वाफ्यामुळे पुढे येणाऱ्या पावसाचे पाणी जिरवून मुलस्थानी जलसंधारण होते. पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवले गेल्यामुळे साठवलेल्या ओलाव्यावर पुढे रबी कोरडवाहू पिकांचे चांगले उत्पादन घेता येईल.

७. उभ्या पिकात ठरावीक ओळींनंतर सरी: खरीप पिकाची पेरणी झाल्यानंतर ३० ते ४० दिवसांनी आंतरमशागतीची कामे पूर्ण झाल्यानंतर उभ्या पिकात २, ४ किंवा ६ ओळींनंतर कोळप्याच्या सहाय्याने किंवा बळीराम नांगराने सरी काढण्यात यावी. दोन सरी दरम्यानच्या क्षेत्रातील पाणी सरीत साठवून जमिनीत मुरते.

ऑगस्ट, सप्टेंबर महिन्यातील पावसाचे पाणी मुरविण्यासाठी या सरीचा चांगला उपयोग होतो. कापूस, तूर यासारख्या पिकांमध्ये दोन ओळींनंतर; तर ज्वारी, बाजरी, सोयाबीन सारख्या कमी अंतरावरील पिकांमध्ये ४ ते ६ ओळींनंतर सरी काढण्यात यावी.

मुलस्थानी जलसंधारण पद्धती

क. भूजल पुनर्भरण

दिवसेंदिवस कृषि क्षेत्रासोबतच सर्वच क्षेत्रातील पाण्याच्या वाढत्या मागणीमुळे भूजलाचा होणारा अतिउपसा व यामुळे खालावत चाललेली भूजल पातळी ही भविष्यात सर्वांसाठीच धोक्याची घंटा ठरू शकते. भूजलाचे पुनर्भरण करून भूजल साठा वाढवणे ही काळाची गरज आहे. दिवसेंदिवस पावसातील खंड व अनियमितता लक्षात घेता प्रकल्पांतर्गत गावामध्ये भूजलाच्या पातळीमध्ये वाढ होण्यासाठी भूजल पुनर्भरण ही बाब विशेष महत्त्वाची आहे. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१. पुनर्भरण शाफ्ट आणि पुनर्भरण चरासह पुनर्भरण शाफ्ट:

यामध्ये भूपृष्ठावरील पाणी उभ्या बोअरच्या माध्यमातून गाळण थरांद्वारे सरळ भूगर्भात मुरविले जाते. यामुळे भूजलाचे पुनर्भरण होऊन भूजल साठ्यात वाढ होण्यास मदत होते. सदरील दोन्ही बाबी पाणलोट क्षेत्राच्या पुनर्भरण क्षेत्रामध्ये (Recharge Zone) घेतल्या जातात.

२. विहीर पुनर्भरण :

यामध्ये अस्तित्वातील विहिरींचे पुनर्भरण केले जाते. विहिरीलगत गाळण थरासह दोन खड्ड्यांमार्फत पाईपद्वारे पाणी विहिरीमध्ये सोडले जाते. यामुळे विहिरीतील पाणीसाठ्यात वाढ होण्यास मदत होते.

शेतीसाठी संरक्षित जलसिंचनाची साधने निर्माण करणे, भूगर्भाची पाणी पातळी वाढविणे, जमिनीची प्रचंड प्रमाणात होणारी धूप थांबविणे, जमिनीची उत्पादकता वाढविणे इत्यादी करिता वरील मृद व जलसंधारण कामांचे पाणलोट क्षेत्रामध्ये सुयोग्य नियोजन केल्यास गावाचा शाश्वत आणि सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होईल.

सरपंच म्हणून मी हे करेन ...

“आमच्या गाव शिवारात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी जास्तीत जास्त अडवण्याचा माझा प्रयत्न राहिल. त्याकरिता जलसंधारण कामे करण्यासाठी मी पुढाकार घेईन. तसेच ही कामे माथा ते पायथा तत्त्वावर होतील यासाठी आम्ही गाव म्हणून प्रयत्न करू.”

“ग्राम कृषि विकास समिती गावामध्ये होणाऱ्या सर्व कामांवर लक्ष ठेवून असेल आणि गुणवत्तापूर्वक कामांसाठी मी नक्कीच आग्रही राहीन. तसेच पूर्ण झालेल्या कामांची देखभाल करण्यासाठी गावकऱ्यांना जबाबदारीची जाणीव करून देईन आणि आम्ही लोकसहभागातून सर्व कामांची देखभाल करू.”

६. पाण्याचा कार्यक्षम वापर

“ पाण्याचा प्रत्येक थेंब आज महत्त्वाचा आहे, म्हणून प्रत्येक थेंबाचा वापर करून भरघोस पीक घेण्यासाठी उपलब्ध पाण्याचा अत्यंत काटकसरीने आणि कार्यक्षमतेने वापर केला पाहिजे.”

पिकांच्या उत्पादनामध्ये शाश्वत वाढ करण्यासाठी, विशेषतः वाढती पाणीटंचाई आणि हवामानातील बदलांच्या पार्श्वभूमीवर शेतीतील पाण्याचे व्यवस्थापन करणे महत्त्वाचे आहे. शेतीतील पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर केल्याने केवळ पाण्याचीच बचत होत नाही तर उत्पादनात सुधारणा करताना ऊर्जा स्रोतांचीही बचत होते. त्यायोगे ऊर्जेचा वापर कमी झाल्याने कर्ब उत्सर्जन कमी होण्यास हातभार लागू शकतो.

पाण्याचा कार्यक्षम वापर म्हणजे काय ?

पाण्याचा कार्यक्षम वापर या संकल्पनेमध्ये विविध तंत्रज्ञान वापरले जाते. त्यामध्ये प्रामुख्याने ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन यांसारख्या सूक्ष्म सिंचन पद्धतींचा वापर करणे, पाण्याच्या वेळापत्रकाचा अवलंब करणे, आच्छादनाचा वापर करणे, क्राॅप कव्हरचा वापर करणे, कोरडवाहू पिकांची लागवड करणे, शून्य मशागत पद्धतींचा वापर करणे, रुंद सरी वरंबा पद्धतीचा अवलंब करणे, पिकांची फेरपालट करणे इत्यादी तंत्रज्ञानाचा समावेश होतो.

ठिबक सिंचन

१. या पद्धतीत पाणी थेट मुळांजवळ ठिबक प्रणालीद्वारे दिले जाते. यामुळे जमिनीतून पाण्याचे बाष्पीभवन कमी होते आणि पाणी अचूक प्रमाणात वापरले जाते व पाण्याची ४०-५०% प्रमाणात बचत होते.

२. पाण्याच्या योग्य पुरवठ्यामुळे पिकांना आवश्यक ताण येत नाही, ज्यामुळे उत्पादन वाढते.

३. ठिबक सिंचनासोबत फर्टिगेशन पद्धती वापरून योग्य प्रमाणात खतांचा वापर करता येतो.

४. मुळांजवळ पाणी मिळाल्यामुळे बाकीच्या जमिनीवर गवत उगवत नाही, ज्यामुळे तणांचा त्रास कमी होतो.

५. ठिबक पद्धतीत पाणी दिल्याने मातीच्या भौतिक रचनेमध्ये परिणाम होत नाही.

तुषार सिंचन

१. तुषार सिंचन पद्धतीत पाण्याला तुषार स्वरूपात पिकांवर फवारले जाते. पाण्याची कमी गरज असलेल्या क्षेत्रामध्ये ही पद्धत पिकांच्या पानांवरून पाण्याचे समान वितरण करण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त आहे.

२. पाण्याचे फवारे असल्याने जमिनीवर पाण्याचे सम प्रमाणात वितरण होवून माती वाहून जाण्याचा धोका कमी होतो.

३. तुषार पद्धतीत पाण्याच्या कमी दाबावर फवारे चालवता येतात, ज्यामुळे ऊर्जेची बचत होते.
४. तुषार पद्धतीने पाणी दिल्यामुळे पिकांच्या पानांवर पडलेल्या पाण्याच्या थेंबामुळे पिकांचे तापमान कमी होते.
५. तुषार सिंचन पद्धती मध्ये मायक्रो स्प्रींकलर, मिनी स्प्रींकलर, रेनगन इ. सिंचन पद्धतींचा समावेश होतो.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“शेतीसाठी पाण्याचा काटकसरीने वापर करण्यासाठी पाणी बचतीचे उपाय व कमी पाणी लागणाऱ्या पिकांची निवड करण्यासाठी गावकऱ्यांना प्रोत्साहन देईन तसेच गावातील पूर्ण शेती ठिबक व तुषार सिंचनाखाली आणण्यासाठी प्रयत्नशील राहीन.”

७. खरीप व रबी हंगाम नियोजन

“प्रकल्पातील प्रत्येक गावाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीच्या हंगामाचे नियोजन करण्यावर ग्रामपंचायतीचा भर असणे गरजेचे आहे”

बदलत्या हवामानानुसार गावातील शेतीमध्ये बदल घडवून आणायचा असल्याने बाजाराभिमुख शेतीच्या संकल्पनेवर म्हणजेच “विकेल ते पिकेल” या तत्त्वावर पिकांचे नियोजन करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी प्रत्येक गावामध्ये नव्याने शेतीचे नियोजन करणे तसेच ग्राम कृषि विकास समितीने पुढाकार घेऊन कृती कार्यक्रम तयार करणे आवश्यक आहे.

- शेतीच्या नियोजनामध्ये पाणी सर्वात महत्त्वाचे आहे त्यामुळे गावाचा पाण्याचा ताळेबंद तयार करणे महत्त्वाचे ठरते.
- शेतीच्या समस्यांमध्ये सर्वात गंभीर समस्या ही पाणी अथवा मातीतील ओलाव्याची कमतरता आहे. पाण्याच्या प्रश्नामुळे शेतीच्या नियोजनाकडे गंभीरतेने लक्ष देण्यासाठी उपलब्ध संसाधनाचा सुयोग्य वापर करणे आवश्यक आहे.
- तसेच गावाच्या हवामानास सुयोग्य पिके, पीक लागवडीचे तंत्रज्ञान सल्ला, अधिक उत्पादन देणाऱ्या आणि बदलत्या हवामानास तोंड देणाऱ्या बियाण्याची व इतर निविष्ठांची उपलब्धता, काढणी पश्चात व्यवस्था, मुल्यवृद्धीच्या संधी, बाजाराभिमुख पीकपद्धती इ. घटकांचाही पाण्याइतक्याच गांभीर्याने विचार करावा लागतो.

सर्वसाधारणपणे गावातील निर्णयप्रक्रियेमध्ये ग्रामपंचायत आणि वयस्कर अनुभवी लोकांचा प्रभाव दिसून येतो. त्याबरोबरच गावातील युवकांनी तसेच महिलांनी या निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे गरजेचे आहे. म्हणून या सर्व विषयांवर सार्वमत होण्यासाठी ग्राम कृषि विकास समिती, ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा या सर्व पातळीवर विचारविनिमय होणे गरजेचे आहे. याची सुरवात खरीप/रबी हंगामापूर्वी गावामध्ये एका विशेष बैठकीचे आयोजन करून होऊ शकते.

गाव पातळीवर हंगामनिहाय नियोजन बैठकीचे नियोजन कसे करावे ?

ग्राम कृषि विकास समितीमार्फत गावामध्ये प्रत्येक हंगामाचे पूर्वी शेतकऱ्यांची बैठक घेऊन हंगामाचा पीक नियोजनाचा आराखडा तयार करण्यासाठी सूचनांचा अवलंब करण्यात यावा.

१. बैठकीची वेळ: खरीप हंगामाच्या पूर्वी साधारणपणे एप्रिल महिन्यामध्ये तसेच रबी हंगामापूर्वी साधारणपणे सप्टेंबर महिन्यामध्ये बैठक घेणे.

२. बैठकांचे वेळापत्रक: गावात बैठक घ्यावयाची असल्याने कृषि सहाय्यक गावचे सरपंच यांचेशी सहमतीने वेळापत्रक तयार करतील.

३. बैठकीचे आयोजन ग्राम कृषि विकास समिती मार्फत केले जाईल व

बैठकीची सूचना नियोजित दिनांकाच्या अगोदर एक आठवड्यापूर्वी देण्यात देईल.

४. बैठकीस उपस्थिती : सरपंच, ग्राम कृषि विकास समितीचे सदस्य, ग्रामपंचायतीचे सदस्य, विविध कार्यकारी सोसायटीचे सदस्य, प्रगतीशील व इतर शेतकरी, पशुपालक, शेतकरी/ महिला बचत गटाचे सदस्य, ग्रामसेवक, तलाठी, कृषि सहाय्यक, समूह सहाय्यक, कृषिताई, कृषिमित्र, महावितरणचे लाईनमन, वनपाल, गावाशी संबंधित सिंचन प्रकल्पाचे क्षेत्रीय कर्मचारी.

५. **बैठकीचे ठिकाण :** गावामध्ये ग्रामपंचायत, शाळा किंवा ग्रा.कृ.वि.समितीच्या सहमतीने कोणतेही सार्वजनिक ठिकाण निश्चित करता येईल.

बैठकीची विषयसूची :

१. मागील वर्षाच्या खरीप/ रबी हंगामाचा आढावा घेणे (पाऊस, पिकनिहाय क्षेत्र व उत्पादकता, कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव)
२. गावातील शेतीसाठी पाण्याचा ताळेबंद समजावून सांगणे
३. जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी नियोजन करणे. उदा. जमिन आरोग्य व्यवस्थापन, शून्य मशागत इ.
४. बाजारातील मागणी लक्षात घेवून तसेच पाण्याच्या ताळेबंदाच्या व जमिनीच्या पोताच्या आधारे हंगामामध्ये घ्यावयाच्या पिकांचे व फळपिकांचे नियोजन करणे.
५. पड जमिनीवर तसेच नाला काठावर वृक्ष/ बांबू लागवडीचे आणि वन्य प्राण्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी जैविक कुंपण तयार करण्याचे नियोजन करणे.
६. पिकांचा उत्पादन खर्च कमी करून अधिक उत्पादन घेण्याच्या तंत्राबद्दल आणि पद्धतीबाबत माहिती देणे.
७. हवामान अनुकूल वाणांचे बिजोत्पादन घेणे व बियाणे बँक तयार करण्याचे नियोजन करणे.
८. वीजवापरातील कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी नियोजन करणे.
९. शेतमालाची विक्री व्यवस्था आणि शेतमालाची मूल्य साखळी तयार करण्याबाबत तसेच बळकट करण्याबाबत नियोजन करणे.
१०. शेतकऱ्यांना पिकांची पेरणी पासून काढणीपर्यंत देण्यात येणाऱ्या कृषि-हवामान सल्ला विषयक माहितीचा वापर करणेविषयी मार्गदर्शन करणे.

बैठकीसाठी आवश्यक साहित्य: कृषि सहाय्यक यांनी बैठकीचे ठिकाणी गावाशी संबंधित सर्व माहिती, गाव अनुकूलन आराखडा, प्रपत्रे, नकाशे आणि तक्ते स्वरूपात सोबत ठेवावेत.

नियोजन केलेनुसार वरील विषयनिहाय गावामध्ये चर्चा करण्यात यावी आणि हंगामाचा पिकनिहाय आराखडा तयार करावा.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“ग्रामपंचायतीच्या सर्व बैठकांमध्ये शेतीविषयी चर्चा करेन. प्रत्येक हंगामापूर्वी गावातील शेतीचे नियोजन करण्यासाठी हंगाम नियोजन बैठक घेईन. गावातील शेतीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी हंगाम बैठकीमध्ये प्रगत शेतकऱ्यांच्या अनुभवाचा उपयोग करेन. बाजारातील मागणीबरोबरच उपलब्ध पाणी आणि जमिनीच्या प्रतीनुसार पिकांचे नियोजन करण्यासाठी मी आग्रही राहीन.”

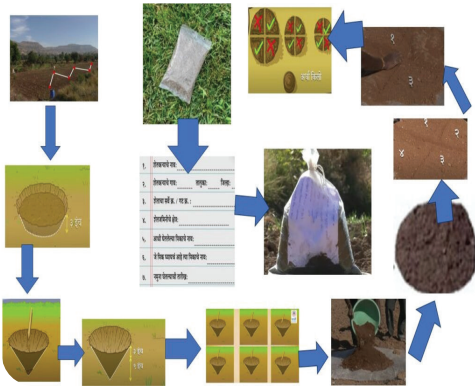
८. जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापन

“ भूमाता ही सर्व पिकांची जननी आहे, म्हणून तिचे आरोग्य चांगले ठेवणे आपले सर्वांचे कर्तव्य आहे ”

जमिनीचे आरोग्य म्हणजे जमिनीतील शारीरिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांची संतुलित स्थिती ज्यामुळे ती अधिक उपजाऊ आणि टिकाऊ राहते.

- जमिनीतील सूक्ष्मजीवांची संख्या, विविधता, पोषकद्रव्यांचा पुरवठा, सेंद्रिय पदार्थांचे प्रमाण, जमिनीची रचना, पोत, आणि पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता हे शारीरिक घटक आहेत. हे घटक जमिनीचे हवेचे आणि पाण्याचे प्रमाण नियंत्रित करतात.
- नायट्रोजन, फॉस्फरस, पोटॅशियम आणि सूक्ष्म खनिजे यासारखी पोषक तत्त्वे संतुलित प्रमाणात असतील, तरच वनस्पती उत्तम प्रकारे वाढतात.
- सजीव घटकांमध्ये सूक्ष्मजीव, गांडुळे आणि अन्य जीवजंतू यांचा समावेश होतो. हे घटक मातीच्या उत्पादकतेत सुधारणा करतात.
- सेंद्रिय पदार्थांमुळे मातीची रचना सुधारते, ओलावा टिकतो आणि पोषक तत्त्वांची उपलब्धता वाढते.
- मातीचा सामू साधारणतः ६.० ते ७.५ मध्ये इतका असावा, ज्यामुळे पोषक घटकांची उपलब्धता आणि सूक्ष्मजीवांची कार्यक्षमता वाढते.

जमिनीच्या आरोग्याची स्थिती समजण्यासाठी माती परीक्षण

१. माती परीक्षण केल्यास मातीतील अन्न द्रव्यांचे प्रमाण, जमिनीचा पोत, सामू, सेंद्रिय पदार्थांचे प्रमाण व गुणवत्तेची माहिती मिळाल्याने पीक वाढीसाठी योग्य खत व्यवस्थापन करता येते.

२. बागायती जमिनीचे कमीतकमी दर तीन वर्षांनी एकदा माती परीक्षण करावे.

३. जिरायत जमिनीचे पाच वर्षांतून एकदा माती परीक्षण करावे.

४. यामुळे मातीची पोषकता समजून योग्य पद्धतीने खतांचे व्यवस्थापन करता येते.

मातीचा नमुना घेण्याची पद्धत

हवामान बदलामुळे मातीच्या आरोग्यावर झालेले परिणाम

१. अतिरिक्त पावसामुळे, तसेच वेगाने वाहणाऱ्या वाऱ्यांमुळे मातीचा वरचा, सर्वाधिक सुपीक थर वाहून जातो, त्यामुळे मातीची सुपीकता व उत्पादकता कमी होते.
२. काही ठिकाणी पावसाचे प्रमाण कमी झाल्याने जमिनी कोरड्या पडल्या असून त्यांना भेगा पडत आहेत.

३. वाढत्या तापमानामुळे सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन होवून मातीतील सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण कमी होते. परिणामी, मातीची सुपीकता कमी झाल्याने मातीमध्ये पिकांच्या पोषणासाठी आवश्यक घटक उपलब्ध राहत नाही.
४. अतिमशागत केल्यामुळे माती घट्ट होवून मातीमध्ये हवा खेळती राहत नाही आणि मुळांपर्यंत पोषक घटक पोहोचणे अवघड होते.

जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब वाढविण्यासाठी करावयाचे उपाय

जमिनीतील सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रत्येक शेतकऱ्याला त्याच्या शेतीच्या पद्धतीमध्ये काही बदल करावे लागतील, तसेच शेतामध्येच उपलब्ध असलेल्या वेगवेगळ्या संसाधनांचा उपयोग करून सेंद्रिय आणि जैविक पदार्थांची निर्मिती करणे सुद्धा गरजेचे आहे.

१. शून्य मशागत तंत्रज्ञानाचा अवलंब

मशागतीच्या कामामुळे मातीची धूप होवून जमिनी कडक होण्याबरोबरच लागवड खर्चामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. खर्चात बचत करून जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी मशागतीला फाटा देण्याची व शून्य मशागत तंत्रज्ञान अवलंब करण्याची आवश्यकता आहे. जमिनीची नांगरणी, कुळवणी किंवा दरवर्षी करण्यात येणारी उलथापालथ थांबवून अनेक शेतकरी दरवर्षी उत्तम पिके घेत आहेत.

शून्य मशागत तंत्रातील महत्त्वाचे टप्पे

- **रुंद वरंबा (बेड) तयार करणे:** पहिल्या हंगामात फक्त गादी वाफे तयार करून घ्यावेत. गादी वाफ्याचा आकार ४-५ फुट रुंदी व अर्धाफुट उंची असा असावा.
- **टोकण पद्धतीने लागवड करणे:** गादी वाफ्यावर बियाण्याची टोकण करावी. त्यावेळी बियाणे व खते एकत्रपणे टोकावीत.
- **एकात्मिक तण व्यवस्थापन:** पिकाच्या लागवडीनंतर व उगवणीपुर्वी शिफारशीत तणनाशक फवारावे. उभ्या पिकात तणांचा प्रादुर्भाव वाढल्यास शिफारस केलेली निवडक तणनाशके वापरावीत. तणनाशके वापरताना काळजी घेणे गरजेचे आहे. तणनाशकाशिवाय ग्रासकटर किंवा खुरपणी करून देखील तणांची वाढ रोखता येते. कोणत्याही परिस्थितीत तणे उपटून काढू नयेत. तणांची मुळे जमिनीतच कुजली पाहिजेत.
- **कापणी करून पिकांची काढणी:** काढणीच्यावेळी पिके कोणत्याही परिस्थितीत जमिनीतून उपटू नये, तर त्यांची कापणी करावी आणि धसकटे व मुळांचा भाग कुजण्यासाठी तसाच ठेवावा.
- **त्याच बेडवर पुढील पिकाची लागवड:** पहिल्या हंगामात वाफे न मोडता अगोदरचे पीक कापल्यानंतर तणनाशकाची फवारणी करून पुढील पिकाची टोकण करावी. गरज पडल्यास वाफ्यांची डागडुजी करावी.
- **जमिनीची मशागत न करणे:** कोणत्याही परिस्थितीत नांगरणी, कुळवणी, कोळपणी अशा प्रकारची मशागतीची कामे करण्यात येऊ नयेत. शून्य मशागतीमुळे जमिनीमध्ये गांडूळांची वाढ मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने आणि सूक्ष्मजीवांचे प्रमाण वाढल्याने जमिनी भुसभुशीत राहतात.

सदर तंत्रज्ञानाचे व्हिडिओ प्रकल्पाच्या [https://www.youtube.com/@](https://www.youtube.com/@PoCRAMaharashtra)

PoCRAMaharashtra युट्यूब चॅनेलवर उपलब्ध आहेत. कापूस, सोयाबीन, मका, धान/ भात, हरभरा या पिकांचे लागवड व्यवस्थापन सविस्तर माहितीसाठी QR कोड स्कॅन करा.

२. आंतरपीक पद्धतीमध्ये कडधान्य पिकांचा समावेश करावा

जमिनीच्या सर्व थरातील अन्नद्रव्यांचा उपयोग करून घेण्याबरोबरच मातीमध्ये जैविक घटक वाढविण्यासाठी आंतरपीक पद्धती फायदेशीर आहे. मुख्य पिकांमध्ये कडधान्य पिके घेतल्यास तणे वाढण्यास अडथळा निर्माण करतात व मातीचा पोत आणि भौतिक गुणधर्म सुधारण्यास मदत करतात. आंतरपिकांमध्ये सोयाबीन + तूर, कापूस + सोयाबीन, कापूस + मुग/ उडीद, बाजरी+ तूर, रबी ज्वारी+ करडई, याप्रमाणे पिके घेता येतील.

३. जमिनीवर आच्छादनाचा वापर करणे

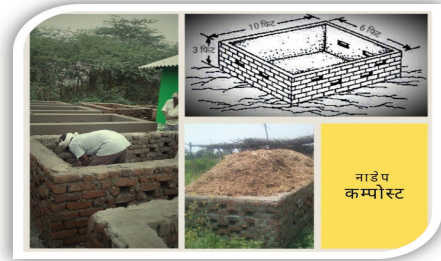
जमिनीवर पिकांचे अवशेष, गवत, भुसा, ऊसाचे पाचट, कोरडी पाने, झाडांच्या फांद्या, प्लास्टिक शीट इ.चा वापर करावा. यामुळे जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब वाढेल, मातीतील ओलावा टिकून राहील.

४. पिकांचे अवशेष न जाळता जमिनीत गाडावेत

पिकांचे अवशेष जाळल्याने मातीचे नुकसान होते. मात्र, हेच अवशेष जमिनीत गाडल्यास मातीतील सेंद्रिय घटक वाढतात, जैविक क्रियाशीलता टिकून राहते, पोषक तत्वांचा पुरवठा सुधारतो व मातीची सुपीकता वाढून पिकांची उत्पादनक्षमता सुधारते.

५. भर खते आणि हिरवळीची खते वापरणे

मातीचा पोत सुधारून सुपीकता वाढवण्यासाठी शेणखत, गांडूळ खत, कंपोस्ट खत, इ.चा भर खते म्हणून वापर करावा. पिकांच्या लागवडीपूर्वी किंवा लागवडीनंतर शेतात योग्य प्रमाणात भर खते टाकावीत. हिरवळीच्या खतामध्ये धेंचा, ताग, शेवरी, बरसीम, चवळी, गिरीपुष्प, सुबाभूळ इ. पिकांचा वापर करतात. प्रकल्पांतर्गत गांडूळ खत व

कंपोस्ट खत निर्मिती साठी प्रोत्साहन देण्यात येते व त्याचा वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन दिले जाते. या घटकाचा जास्तीत जास्त शेतकरी लाभ घेऊ शकतात.

६. जीवाणू खतांचा वापर

जीवाणूंची संख्या जमिनीमध्ये वाढवण्यासाठी जीवाणू खतांचा वापर करणे आवश्यक आहे. कारण जमिनीतील जीवाणू हे मातीच्या सुपीकतेमध्ये आणि पिकांच्या शरीरातील विविध क्रियांचा वेग वाढवण्यामध्ये मोलाची भूमिका निभावतात. यामध्ये अॅझोटोबॅक्टर, अॅझोस्फिरिलम, असिटोबॅक्टर, रायझोबियम, निळे हिरवे शेवाळ, अॅझोला इ. जीवाणू खतांचा वापर केला जातो. प्रकल्पांतर्गत जीवाणू खत निर्मितीसाठी प्रोत्साहनपर अनुदान आणि योग्य ते मार्गदर्शन दिले जाते.

७. रासायनिक खतांचा कार्यक्षम वापर

माती परीक्षणद्वारे मातीतील अन्नद्रव्यांची स्थिती समजून अचूक खत व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. ठिबक सिंचनामुळे खतांचा कार्यक्षम वापर होतो व खतांवरील अतिरिक्त खर्च कमी होतो. रासायनिक खते योग्य प्रमाणात, योग्य वेळी व योग्य ठिकाणी दिल्यास खतांचा कार्यक्षम वापर होईल.

८. सामू सुधारण्यासाठी चुन्याचा व जिप्समचा वापर

मातीचा सामू बिघडल्याने सुपिकतेवर परिणाम होतो. चुन्याचा (lime) व जिप्समचा (gypsum) वापर केल्याने मातीचा सामू सुधारतो व पिकांना आवश्यक असलेले अन्नद्रव्ये सहज उपलब्ध होऊन पीक उत्पादनात वाढ होते.

शून्य मशागत तंत्रज्ञान यशोगाथा-

छ. संभाजीनगर या जिल्ह्यामधील शेतकरी सन २०१९ पासून शून्य मशागत तंत्रज्ञानाचा अवलंब करत आहेत. **अतुल मोहिते, टापरगाव** या शेतकऱ्याने कोणतीही मशागत न करता एकूण १० पिके घेतलेली आहे. त्याचे अनुकरण करून अनेक शेतकऱ्यांनी हे तंत्र कापूस, मका, हरभरा या पिकांमध्ये वापरलेले असून त्यांना त्याचा फायदा दिसून आलेला आहे.

१. शेतकऱ्यांच्या खर्चात किमान रु. १५००० ते २०००० ची बचत झालेली दिसून येते. तसेच कापूस, मका, हरभरा या पिकांच्या उत्पादनात ३०-४०% ची वाढ झालेली आहे.

२. याशिवाय जमिनीचा पोत सुधारला असून सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण वाढलेले दिसून आले.

३. तसेच अतिरिक्त पावसामध्ये पाण्याचा निचरा झाल्यामुळे कापूस पिकात झाडांची मर, बोंड सड दिसून आली नाही.

४. पाण्याचा ताण असताना जमिनीत ओलावा असल्याने पिकाची वाढ चांगली दिसून आली व उत्पादनामध्ये घट झालेली नाही.

२०१९ खरीप : कापूस

२०१९ रबी : मका

२०२० खरीप : कापूस

२०२० रबी : झेंडू

खरीप २०२२ : कापूस

उन्हाळी २०२२ : बाजरी

खरीप २०२१ : कापूस

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“जमिनीचे आरोग्य समजण्यासाठी मी स्वतः माझ्या जमिनीचे माती परीक्षण करेन व गावकऱ्यांनाही माती परीक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहित करेन. जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब वाढवण्यासाठी मी शून्य मशागत तंत्रज्ञान, सेंद्रिय आच्छादन, जैविक खते, हिरवळीचे खते वापरण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करेन. तसेच गावामध्ये रासायनिक खतांचा वापर कमी करण्यासाठी मी प्रयत्नशील राहील. त्याबरोबरच पिकांचे अवशेष न जाळता ते शेतातच गाडण्यास शेतकऱ्यांना मी प्रवृत्त करेन.”

९. फळबाग, वृक्ष व बांबू लागवड

“शेतामध्ये आणि गावशिवारामध्ये अधिकाधिक वृक्षांची, बांबूची आणि फळझाडांची लागवड केल्यास वातावरणातील वाढलेल्या कर्ब वायूचे प्रमाण कमी करून तो जमिनीत गाडण्याच्या कामास आपण हातभार लावू शकतो.”

हवेतील वाढलेला कर्ब वायू हा सध्याच्या तापमान वाढीस कारणीभूत असल्याने तो कमी करण्यासाठी शेतकरी देखील हातभार लावू शकतो. यासाठी गावामध्ये जास्तीत जास्त क्षेत्रावर केलेली वृक्षांची लागवड अतिशय प्रभावी ठरते. यामुळे शेतक-यांच्या आणि एकूणच गावकऱ्यांसाठी आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण होतात. म्हणूनच या प्रकल्पामार्फत बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी प्रत्येक गावात वृक्ष व फळबाग लागवड करण्यास अर्थसहाय्य देण्यात येत आहे.

फळबाग लागवड

या प्रकल्पांतर्गत बहुवार्षिक फळपिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. राज्याच्या कृषि हवामान क्षेत्रास अनुकूल असणाऱ्या फळपिकांच्या कलमांची /रोपांची कृषि विद्यापीठाने विभागनिहाय शिफारस केलेल्या वाणांची लागवड करण्यास मुभा राहिल.

अ.क्र.	फळपिक	लागवडीचे अंतर (मी.)	झाडे संख्या	अ. क्र.	फळपिक	लागवडीचे अंतर (मी.)	झाडे संख्या
१	आंबा	१० × १०	१००	८	नारळ बाणवली	८ × ८	१५०
	आंबा (सघन लागवड)	५ × ५	४००		नारळ रोपे टी × डी	८ × ८	१५०
२	काजू	७ × ७	२००	९	सीताफळ	५ × ५	४००
३	पेरू	६ × ६	२७७	१०	आवळा	७ × ७	२००
	पेरू (सघन लागवड)	३ × २	१६६६	११	चिंच	१० × १०	१००
४	डाळिंब	४.५ × ३	७४०	१२	जांभूळ	१० × १०	१००
५	कागदी लिंबू	६ × ६	२७७	१३	कोकम	७ × ७	२००
६	मोसंबी	६ × ६	२७७	१४	फणस	१० × १०	१००
७	संत्रा	६ × ६	२७७	१५	अंजीर	४.५ × ३	७४०
	संत्रा (इंडो-इस्त्राईल तंत्रज्ञान)	६ × ३	५५५	१६	चिकू	१० × १०	१००

वृक्ष व बांबू लागवड

प्रकल्पांतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रावर तसेच शेतकऱ्यांच्या शेतावरील पडीक जमिन, परिधीय क्षेत्राचा व बांधाचा जास्तीत जास्त उपयोग करता यावा, यासाठी परिधीय क्षेत्रावर तसेच बांधावर वृक्ष व बांबू लागवड करता येईल. तसेच शेतकऱ्यांच्या शेतावर मध्यवर्ती ब्लॉक लागवड/पट्ट्यामधील लागवड/ वाऱ्याचा जोर कमी करणाऱ्या रोपांची जास्त घनतेची लागवड करता येईल. या योजने अंतर्गत शेतकऱ्यांनी वनवृक्ष उदा. साग, ऐन, शिसम, मोह, जांभूळ, खैर, शिवन, हिरडा, बेहेडा, आवळा, धावडा, कडूनिंब, बेल, सोनचाफा, गुलमोहर, हळदू, जत्रोफा, चिंच, करंज, जारुल, अंजन, अर्जुन, बाबुळ, सिरस, निलगिरी, शेवगा, बांबू इ. स्थानिक कृषि हवामानास अनुकूल असणाऱ्या वृक्ष प्रजातींची लागवड करणे अपेक्षित आहे.

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प टप्पा १ मधील लाभार्थी

लाभार्थ्यांचे नाव : श्री. शामराव परसराम चौधरी

गाव-काजळांबा, ता. जि. - वाशीम

यांनी प्रकल्पांतर्गत पेरू लागवड या घटकाचा लाभ घेतला. बागेची चांगल्या प्रकारे जोपासना करून जिवंत झाडांचे योग्य प्रमाण राखले. अशाप्रकारे गावात फळबागेचे क्षेत्र वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नती बरोबरच हवामान बदलास कारणीभूत ठरणाऱ्या कर्ब वायूंचे स्थिरीकरण होण्यासाठी मदत झाली.

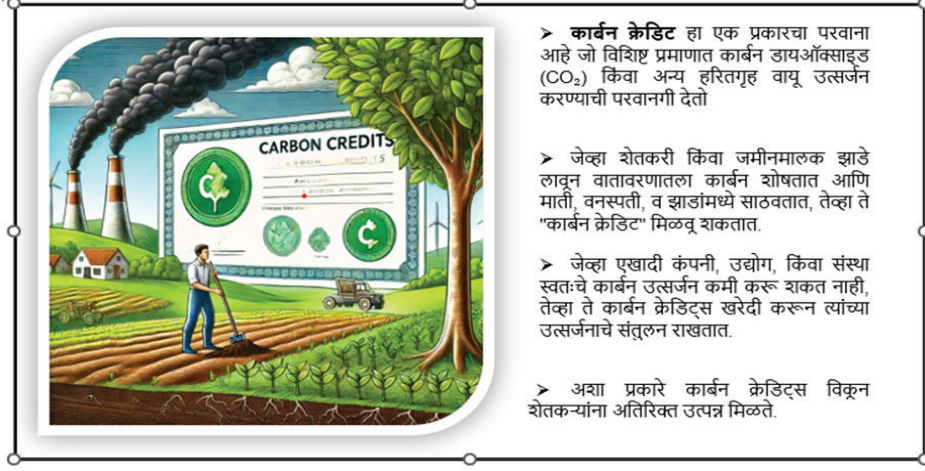

लाभार्थ्यांचे नाव : श्री.शेषराव शामराव नाचणकर,

गाव- काटआमला, ता. जि.- अमरावती

वृक्ष लागवड : साग

कार्बन क्रेडिट : गावामध्ये जास्तीत जास्त क्षेत्रावर वृक्ष, बांबू आणि फळबागांची लागवड केल्यास संबंधित शेतकऱ्यांना कार्बन क्रेडिट द्वारे आर्थिक उत्पन्नाचा अतिरिक्त स्रोत निर्माण होऊ शकतो.

- > कार्बन क्रेडिट हा एक प्रकारचा परवाना आहे जो विशिष्ट प्रमाणात कार्बन डायऑक्साइड (CO₂) किंवा अन्य हरितगृह वायू उत्सर्जन करण्याची परवानगी देतो
- > जेव्हा शेतकरी किंवा जमीनमालक झाडे लावून वातावरणातला कार्बन शोषतात आणि माती, वनस्पती, व झाडांमध्ये साठवतात, तेव्हा ते "कार्बन क्रेडिट" मिळवू शकतात.
- > जेव्हा एखादी कंपनी, उद्योग, किंवा संस्था स्वतःचे कार्बन उत्सर्जन कमी करू शकत नाही, तेव्हा ते कार्बन क्रेडिट्स खरेदी करून त्यांच्या उत्सर्जनाचे संतुलन राखतात.
- > अशा प्रकारे कार्बन क्रेडिट्स विकून शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न मिळते.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“माझे गाव आणि गावाचा शिवार हिरवागार राहावा म्हणून मी जास्तीत जास्त क्षेत्रावर स्थानिक वृक्षांची, बांबूची आणि फळबागांची लागवड करण्यासाठी सर्वांना प्रोत्साहित करेन. शालेय विद्यार्थ्यांना आरोग्याच्या दृष्टीने फळांचे महत्त्व सांगेन व त्यांनाही या मोहिमेत सहभागी करून घेईन.”

“महिला बचत गटांना फळपिक आधारित प्रक्रिया केंद्र उद्योग उभारणीस चालना देऊन महिलांना आत्मनिर्भर होण्यास मदत करेल. तसेच त्यांना बांबूपासून तयार होणाऱ्या विविध वस्तूंबाबतची माहिती देऊन गावातच प्रक्रिया उद्योग उभारण्यासाठी प्रयत्नशील राहीन.”

१०. हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान

बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी आम्हाला बदलावे लागेल आणि म्हणून शेतीच्या पद्धतीमध्ये काही बदल आणि सुधारणा कराव्याच लागतील.

शेतीमध्ये अलीकडच्या काळात हवामान बदलांमुळे प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे तापमान वाढ, अनियमित पाऊस, ताणतणाव, गारपीट, दुष्काळ व पूर या आपत्तींचा समावेश होतो. तसेच हवामान बदलांमुळे शेतीच्या पद्धतींवर आणि उत्पादनावर थेट परिणाम होत आहे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे पारंपारिक पद्धतींचे आडाखे चुकत आहेत. हवामान बदलाशी जुळवून घेण्यासाठी आणि उत्पादन, जमिनीचे आरोग्य, तसेच आर्थिक स्थैर्यता टिकवण्यासाठी हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाची गरज आहे आणि अशा तंत्रज्ञानाचा वापर व अवलंब वाढविला पाहिजे.

हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान

अ. नियमित पिकांमध्ये अवलंब करावयाचे हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान

१. बीबीएफ / रुंद वरंबा व सरी तंत्रज्ञान:

रुंद वरंबा व सरी (बीबीएफ) तंत्रज्ञानामध्ये जमिनीवर रुंद वरंबे व सरी तयार करतात. या पद्धतीने पेरणी केल्यामुळे शेतामध्ये पाणी साचत नाही व अतिरिक्त पाण्याचा निचरा होवून पिकांची वाढ चांगली होते. कृषि विद्यापीठाने बीबीएफ यंत्र विकसित केलेले आहेत. ट्रॅक्टरच्या सहाय्याने या यंत्राचा वापर करून पेरणी करणे अतिशय सुलभ झालेले आहे.

२. रुंद वरंब्यावर (बेडवर) टोकण पद्धतीने लागवड:

बेड मेकर किंवा फावड्याच्या सहाय्याने ४-५ फुट रुंदीचा व अर्धा फुट उंचीचा बेड तयार करावा. या बेडवर टोकण यंत्राच्या सहाय्याने किंवा मजुरांकडून ३-५ ओळींमध्ये पिकाची टोकण करावी. यामध्ये बियाण्याचे प्रमाण कमी लागते तसेच अतिरिक्त पाणी सरीमधून शेताबाहेर निघून जाते व पावसाचा खंड पडल्यास सरीतील उपलब्ध ओलावा पिकांच्या वाढीसाठी उपयुक्त ठरतो.

३. शून्य मशागत तंत्रज्ञान

शून्य मशागत तंत्रज्ञानामध्ये जमिनीची नांगरट न करता व जमिनीची हलवाहलव न करता पूर्वीच्या पिकाचे अवशेष तसेच शेतामध्ये ठेवून थेट बियाण्यांची पेरणी केली जाते. शून्य मशागत तंत्रज्ञानामुळे इंधन आणि मजुरीचा खर्च कमी होतो, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक फायदा होतो आणि शेतीचे उत्पादन ही स्थिर राहते.

९. भात (धान) शेतीमधून हानिकारक वायूंचे होणारे उत्सर्जन कमी करणे

पारंपारिक भात (धान) लागवड पद्धतीमुळे होणाऱ्या मिथेन वायूचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी शेतामध्ये रोप लागवडी ऐवजी पेरणी यंत्राने पेरणी किंवा टोकण करणे, एसआरटी-शून्य मशागत तंत्रज्ञान, श्री तंत्रज्ञान इ. चा वापर केल्यास हानिकारक वायूंचे होणारे उत्सर्जन कमी होते.

१०. शेतामध्ये पिकाचे व तणांचे अवशेष ठेवणे

शेतामधील मागील पिकांचे किंवा तणांचे अवशेष उपटून न काढता ते जमिनीमध्ये तसेच ठेवावेत. यामुळे जमिनीमधील कार्बन वाढतो, जमिनीतील सेंद्रिय पदार्थ वाढतो, जमिनीतील सूक्ष्मजीवांची संख्या वाढते. जमिनीचा कस सुधारतो, जमिनीतील अन्नद्रव्यांचे प्रमाण वाढते, तणांचे योग्य नियंत्रण होते.

आ. फळ पिकांमध्ये अवलंब करावयाचे हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान

१. फळ पिकांची बेडवर लागवड

फळ पिकांसाठी बेडवर लागवड हे एक उपयुक्त तंत्र आहे, ज्याचा उपयोग मातीची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि उत्पादन क्षमता वाढवण्यासाठी केला जातो. यामुळे अतिपावसात पाण्याचा निचरा होतो, मातीची धूप कमी होते, रोपांची वाढ चांगली होते, आंतरमशागत करणे सोयीचे होते.

२. शून्य मशागत

फळ पिकांमध्ये कमीत कमी मशागत करून शून्य मशागत तंत्राचा अवलंब करावा. बागेतील जमीन नांगरू नये. एकात्मिक तण व्यवस्थापन करावे.

३. एकात्मिक तण नियंत्रण

बागेतील तणांचे नियंत्रण करण्यासाठी बागेमध्ये आंतरपीकांची लागवड करावी, झाडांच्या बुडाला आच्छादन करावे व ठिबक सिंचन पद्धतीचा अवलंब करावा. झाडांच्या मधल्या पट्ट्यात तण वाढू द्यावे आणि नंतर ते तणनाशके वापरून मारावे किंवा ग्रास कटरच्या सहाय्याने कापून घ्यावे.

४. आच्छादन (मल्लिचंग)

झाडांच्या बुडाला गवत, भुसा यासारख्या जैविक घटकाचा किंवा प्लास्टिकचे आच्छादन करावे. यामुळे तणांचा प्रादुर्भाव कमी होतो, मातीमध्ये ओलावा टिकून राहतो, पाण्याचा वापर कमी होतो. जमिनीचे तापमान कमी राहते. मातीची धूप कमी होते, जमिनीतील कार्बनचे प्रमाण वाढते परिणामी जमिनीची सुपीकता वाढते.

५. सूक्ष्म सिंचन

फळ बागेत पाण्याचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी ठिबक सिंचन पद्धतीचा वापर करावा. यासाठी प्रकल्पामार्फत ठिबक सिंचन साठी प्रोत्साहन देण्यात येते.

६. एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन

फळ पिकांना योग्य प्रमाणात व योग्यवेळी अन्नद्रव्ये देण्यासाठी फर्टिगेशन पद्धतीचा अवलंब करावा. यामुळे झाडांची वाढ चांगली होते, फुलधारणा चांगली होते, फळांची वाढ चांगली होऊन आकार येतो. या तंत्रज्ञानामुळे वेळेची, खतांची व खर्चाची बचत होते.

७. शाखीय वाढ व्यवस्थापन (कॅनोपी व्यवस्थापन)

बहुतांशी फळझाडांची छाटणी करणे गरजेचे असते. झाडांना वळण देणे तसेच ठराविक अंतरावर फांद्या कापणे इत्यादी उपाय फायदेशीर आहेत. यामध्ये पानांची घनता, आकार, उंची आणि शाखांची दिशा नियंत्रित केली जाते. झाडांवरील फुले व फळे योग्य प्रमाणात राखता येतात. फळांचा आकार वाढतो. यामुळे फळबागेतील उत्पादकता वाढते, फळांच्या गुणवत्तेत सुधारणा होते.

८. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन

फळ बागेमध्ये एकात्मिक कीड व्यवस्थापनामध्ये कीड नियंत्रणासाठी चिकट सापळे, कामगंध सापळे आणि प्रकाश सापळे यांचा वापर करून किडींच्या संख्येला नियंत्रित केले जाते. एकात्मिक कीड व्यवस्थापनामुळे रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी होतो, पर्यावरणाचे संरक्षण होते, आणि फळांची गुणवत्ता आणि उत्पादन वाढवण्यात मदत होते.

९. प्रतिकूल हवामानापासून फळपिकांचा बचाव

बदलत्या हवामानामुळे प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. जसे की, तापमान वाढ, अनियमित पाऊस, ताणतणाव, गारपीट, दुष्काळ, वादळ व पूर या सर्व समस्यांना तोंड देण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन, प्लास्टिक जाळी, मल्लिचंग इ. तंत्राचा वापर करावा. तसेच शेताच्या कडेने वन्यवृक्षांची लागवड करावी.

१०. योग्य काढणी व्यवस्थापन

फळांची गुणवत्ता राखणे, काढणी नंतरचे नुकसान कमी करणे आणि उत्तम बाजारभाव मिळण्यासाठी योग्य काढणी पद्धत अत्यावश्यक आहे. चव, पोत आणि जास्त काळ टिकण्यासाठी योग्य परिपक्वतेच्या टप्प्यावर म्हणजे रंग, आकार, गोडी पाहून फळांची काढणी करणे. फळांची काढणी करताना ते खराब होऊ नये म्हणून योग्य प्रकारे हाताळणी करणे गरजेचे आहे.

वरील हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा शेतीशाळेमार्फत प्रसार व प्रसिद्धी करण्यात येतो व शेतकऱ्यांना या तंत्राचा अवलंब करण्यासाठी प्रोत्साहन करण्यात येते. तसेच प्रकल्पाकडून हवामान, पिकांची निवड, लागवड वेळापत्रक, खत व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन, कीड नियंत्रण, कापणी नियोजन व मार्केट याबाबत माहिती व कृषि सल्ला प्रसारित करण्यात येतो.

रुंद वरंबा व सरी तंत्रज्ञान (बीबीएफ तंत्रज्ञान) यशोगाथा

शेतीनिष्ठ शेतकरी श्री दिलीप फुके, मु. पो. चांभई, ता. - मंगरूळपीर, जिल्हा वाशीम हे प्रगतशील शेतकरी आहेत. त्यांनी स्वतःच्या शेतामध्ये बीबीएफ तंत्राचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब केलेला आहे. मागील काही वर्षात त्यांनी बीबीएफ या तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रचार, प्रसारात मोठी भूमिका बजावली आहे. त्यांच्यामुळे अनेक शेतकरी या तंत्रज्ञानाचा वापर करून चांगले उत्पादन मिळवत आहेत.

बियाण्याची २५ टक्के बचत झाली असून उत्पादन खर्चामध्ये मोठ्या प्रमाणात बचत झाली आहे. अति पावसामध्ये पाण्याचा योग्य निचरा होतो आणि कमी पावसात जमिनीमध्ये ओलावा राहिल्याने पिकांच्या वाढीवर परिणाम होताना दिसत नाही. पिकामध्ये हवा खेळती राहते व सूर्यप्रकाश पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होतो त्यामुळे रोग व किडींचा प्रादुर्भाव होत नाही. जमिनीची धूप कमी झालेली असून जमिनीची गुणवत्ता, जमिनीतील सूक्ष्मजीव वाढलेले आहेत.

(अधिक माहितीसाठी पुढील लिंक <https://www.youtube.com/watch?v=2W5tCzww7u0> वर क्लिक करावे अथवा व्हिडीओसाठी QR कोड स्कॅन करावा)

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी कृषि विद्यापीठ आणि कृषि विभागाने सांगितलेल्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी मी गावात जागरूकता निर्माण करेन. यासाठी शेतकरी शिबिरे तसेच शेतीशाळा आयोजित करण्यावर माझा भर राहिल. ज्या गावात याबाबतीत चांगले काम झाले असेल तेथे गावातील शेतकऱ्यांचे अभ्यास दौरे आयोजित करण्यासाठी मी प्रयत्न करेन. ग्राम कृषि विकास समितीमध्ये या तंत्रज्ञानाचा फायदा झालेल्या शेतकऱ्यांचे अनुभव समजून घेतले जातील.”

११. कृषिपूरक व्यवसाय

“शेतीमधील जोखीम कमी करून अतिरिक्त उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करण्यासाठी कृषिपूरक जोडधंदे करणे सर्वांच्याच हिताचे आणि फायद्याचे आहे.”

कृषिपूरक व्यवसाय हे ग्रामीण भागातील अत्यल्प व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांबरोबरच भूमिहीन लाभार्थ्यांना शाश्वत उत्पन्नाचे साधन देतात आणि त्यांना बदलत्या हवामानात टिकून राहण्यास मदत करतात. विविध पूरक व्यवसायांमुळे शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतो, त्याला कमी जोखीम असते आणि शाश्वत शेतीच्या दिशेने वाटचाल करता येते. हवामान अनुकूल कृषि पद्धतीमध्ये कृषिपूरक व्यवसायाचे महत्त्व मोठे आहे. हे पूरक व्यवसाय असे आहेत की जे शेतीच्या मुख्य उत्पादनासोबत घेतल्यास बदलत्या हवामानातील जोखीम कमी करण्यास मदत करतात आणि शेतकऱ्यांना अतिरिक्त आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतात. यामुळे त्यांच्या उत्पन्नातही वाढ होते आणि संसाधनांचा वापर अधिक शाश्वत पद्धतीने होतो. कृषिपूरक व्यवसायांमध्ये प्रामुख्याने कुक्कुटपालन, शेळीपालन, रेशीम उद्योग, मत्स्यपालन आणि मधुमक्षिकापालन या घटकांचा समावेश होतो.

हवामान अनुकूल कृषि पद्धतीमध्ये कृषिपूरक व्यवसायांचे महत्त्व:

१. जोखीम कमी करणे
२. संसाधनांचा कुशल वापर
३. उत्पन्नवाढीस वाव
४. बदलत्या बाजारपेठेतील मागणी पूर्ण करणे
५. शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देणे
६. हवामान बदलामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास शेतकऱ्यांना स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून सक्षम बनविणे.

प्रकल्प सहाय्यित कृषिपूरक व्यवसाय

१. गोड्या पाण्यातील मत्स्यपालन

ज्या शेतकऱ्याकडे संरक्षित सिंचनाची सोय, सामुदायिक शेततळे किंवा वैयक्तिक शेततळे, तलाव उपलब्ध आहेत अशा शेतकऱ्यांना लाभ देय राहिल.

२. परसातील कुक्कुटपालन

प्रकल्पाच्या गावातील भूमिहीन कुटुंबांना परसातील कुक्कुटपालनाचा लहान व्यवसाय उपजीविकेचे चांगले साधन होऊ शकते. यासाठी कुटुंबाच्या ऐपतीप्रमाणे काही कोंबड्या घेण्यास प्रोत्साहित केले जाईल आणि त्यांची देखभाल करण्याचे प्रशिक्षण दिले जाईल.

३. शेळीपालन:

प्रकल्पाच्या गावातील भूमिहीन कुटुंबांना शेळीपालनाचा लहान व्यवसाय उपजीविकेचे चांगले साधन होऊ शकते. यासाठी कुटुंबाच्या ऐपतीप्रमाणे काही शेळ्या आणि बोकड घेण्यास प्रोत्साहित केले जाईल आणि त्यांची देखभाल करण्याचे प्रशिक्षण दिले जाईल. चांगली जोपासना करून शेळ्या वाढवून त्या कुटुंबाने जोडधंदा टिकवणे गरजेचे आहे.

४. रेशीम उद्योग

आपल्या भागातील हवामान तुती लागवडीस आणि त्यावर रेशीम अळ्यांचे संगोपन करण्यास अनुकूल असल्याने रेशीम व्यवसायास प्रकल्पामार्फत प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना तुती लागवड, कीटक संगोपन गृह बांधणे व दर्जेदार कोष उत्पादनासाठी कीटक संगोपन साहित्य यांसाठी अर्थसहाय्य देय राहिल.

प्रकल्पांतर्गत रेशीम उद्योग या वैयक्तिक बाबीचा लाभ घेतलेले गाव रुई, तालुका गेवराई, जिल्हा बीड येथील लाभार्थी

(अधिक माहिती व व्हिडीओसाठी

<https://youtu.be/wdCb9uvRH2M?si=Wf3h2CTusx0a5uXf>

या लिंक किंवा QR कोड स्कॅन करावा)

५. मधुमक्षिकापालन

ज्या भागामध्ये वर्षभर फुलोरा असलेली पिके (तेलबिया पिके, वनक्षेत्र, जंगल व फळबागांचे क्षेत्र) उपलब्ध आहेत अशा ठिकाणी मधुमक्षिकापालन करण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. मधमाशांच्या पेट्या शेतामध्ये आणि फळबागांमध्ये ठेवल्यास पिकांचे उत्पादनात वाढ होते तसेच पर्यावरण चांगले राहते. शिवाय मधउत्पादनाचा लघुउद्योग देखील सुरु करणे शक्य आहे.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“गावातील भूमिहीनांच्या हिताच्या योजना गरजू कुटुंबांपर्यंत पोहचवून त्यांचे आर्थिक उत्पन्नात भर पाडण्यासाठी सर्व सहकार्य करेन. गावातील युवक आणि महिला भगिनींना गावातच रोजगार व उत्पन्नाचे साधन तयार व्हावे म्हणून प्रकल्पाच्या माध्यमातून येणाऱ्या जोडधंद्यांना प्रोत्साहन देईन.”

१२. काढणी पश्चात व्यवस्थापन व कृषि मूल्य साखळीचे बळकटीकरण

“बाजारात शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात योग्य बाजारभाव मिळण्यासाठी शेतकऱ्यांनी संघटीत होऊन कृषि व्यवसाय आणि विक्री व्यवस्थेमध्ये स्वतःचे स्थान निर्माण करणे गरजेचे आहे.”

महाराष्ट्रामध्ये सोयाबीन, कापूस, तूर, मका, भात, हरभरा ही प्रमुख पिके असून यापैकी बहुतांश पिकांच्या किंमती या आंतरराष्ट्रीय बाजाराशी निगडित असल्याने किमतीतील चढ-उतारांचा थेट परिणाम कमी जमीन धारणा असलेल्या शेतकऱ्यांवर होतो, तसेच सदर शेतकऱ्याकडे गुंतवणुकीसाठी पुरेसे भांडवल उपलब्ध नसते जेणेकरून तो कृषि मालावर प्रक्रिया करून त्याचे मूल्यवर्धन करू शकेल. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी संघटीत होऊन शेती करणे अधिक किफायतशीर ठरत असल्याचे दिसून येत आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पामध्ये शेतकरी उत्पादक संघटनेच्या माध्यमातून कृषि मालाचे मूल्यवर्धन करणे, कृषि मालाची योग्य साठवणूक व प्रक्रिया करून योग्य बाजारभावाला कृषि मालाची विक्री करणे, साठवणुकीद्वारे विविध टप्प्यावरील कृषि मालाची नासाडी कमी करणे, तसेच कृषि उत्पादनावर आधारित ग्रामीण भागामध्ये उद्योग व्यवसायामध्ये रोजगार निर्मिती करणे अशाप्रकारे शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचविण्यासाठी सामुहिकरित्या प्रयत्न करण्यात येत आहेत. सदर शेतकरी उत्पादक गट/कंपनी यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना उत्पादकासोबतच प्रक्रिया उद्योजक, विक्रेता म्हणून कार्य करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येत आहे.

तसेच कृषि व्यवसायाच्या माध्यमातून शेतकरी उत्पादक संघटनेमार्फत लहान शेतकरी बांधवांना संघटित करून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत तर होतेच, परंतु शेती उत्पादन वाढवण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे व शेतमालाच्या विक्रीसाठी योग्य बाजारपेठ उपलब्ध करून शेतकरी बांधवांना सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने सशक्त करण्यास मदत होते.

● प्रकल्पाच्या अनुषंगाने शेतकरी उत्पादक संघ म्हणजे कोण ?

१. शेतकरी उत्पादक कंपनी : प्रकल्प जिल्ह्यातील नोंदणीकृत शेतकरी उत्पादक कंपनी.

२. आत्मा अंतर्गत नोंदणीकृत शेतकरी गट : प्रकल्प गावांमधील नोंदणीकृत शेतकरी गट.

३. महिला बचत गट : प्रकल्प गावांमधील उमेद (MSRLM) व माविम पुरस्कृत महिला बचत गटांचे फेडरेशन इ.

● प्रकल्पांतर्गत कृषि व्यवसायांतर्गत शेतकरी उत्पादक संघटना यांच्यामध्ये पुढील कृषि आधारित व पूरक उद्योगांचा समावेश आहे-

१. काढणी पश्चात /प्रक्रिया केंद्र

२. गोदाम साठवणूक केंद्र

३. भाडे तत्वावर कृषि अवजारे सेवा केंद्रांची निर्मिती करणे

४. इतर कृषि व्यवसाय- सेंद्रिय व जैविक निविष्टा तयार करणे- निंबोळी अर्क युनिट, गांडूळ खते निर्मिती तसेच नाडेप

- शेतकरी उत्पादक कंपनी/गट यांचे मार्फत यशस्वीरित्या सुरु असलेले कृषि आधारित व कृषि पूरक व्यवसाय:-

१	 <p>संद्रिय व जैविक निविष्ठा तयार करणे</p>	 <p>निंबोळी प्रक्रिया युनिट</p>
२	 <p>बियाणे व धान्य प्रक्रिया युनिट</p>	 <p>धान्य साठवणूकीसाठी नवीन गोदाम निर्मिती</p>
३	 <p>फळे व भाजीपाला, दुध प्रक्रिया युनिट</p>	 <p>औषधे व सुगंधी तेल निर्मिती प्रकल्प</p>

प्रकल्पांतर्गत कृषि व्यवसायातून यशस्वी झालेल्या कंपन्या आणि गटांची माहिती:-

धागा धागा अखंड विणूया..

लाभार्थी संस्थेचे नाव : जागृती महिला बचत गट

प्रकल्प स्थळ : रोहणा, ता, आर्वी. जि- वर्धा

कृषि व्यवसाय स्वरूप : कापूस ते कापड

अध्यक्ष / संचालक : सौ. रिना गाडेकर

गट सदस्य : महिला : १२

प्रकल्पांतर्गत कृषि प्रक्रिया व्यवसाय घटकांतर्गत कापूस ते कापड प्रकल्प राबविण्याकरीता गटाने चरखा, लुम, वारपिंग मशिन अशा यंत्राची गटामार्फत खरेदी केली. ह्या प्रकल्पामुळे पंचक्रोशीतील शेतकरी गट, कंपनी, महिला बचत गट यांना व्यवसाय व उद्योग करण्यास चालना मिळाली आहे. तसेच या गटास प्रकल्पामार्फत आदर्श महिला बचत गट पुरस्कार मिळाला आहे.

नाविन्यातून प्रगतीकडे

संस्थेचे नाव : गणोरकर शेतकरी उत्पादक कंपनी ली.,

स्थळ: रवाळा, पो. सातनूर, ता. वरुड, जि. अमरावती

कृषि व्यवसाय स्वरूप : जीरेनिअम तेल प्रक्रिया उद्योग

अध्यक्ष/संचालक : यश महादेवराव गणोरकर

गट सदस्य : ५ (संख्या) महिला : १ पुरुष : - ४

१) सदर कंपनीची स्वतःची जवळपास १५ एकर क्षेत्रावर जिरेनियम ची लागवड केली असून माहे ऑक्टोबर २०२३ ते मार्च २०२४ अखेर कंपनीने १३१ मेट्रिक टन जिरेनियम पाल्यापासून शेतकऱ्यांना तेल काढून दिले आहे. तसेच ३१ मे.टन. पाल्यापासून ३९ लिटर तेल काढून एस.एच. केळकर कंपनी, मुंबई येथे पाठवले आहे.

२) मार्च २०२२-२३ चा निव्वळ नफा रु. ५,६३०००

उत्कर्षाचा नवा मार्ग...

संस्थेचे नाव: कृषिसंकल्प फार्मर प्रोड्युसर कंपनी लिमिटेड.

प्रकल्प स्थळ : माळवंडी, ता. बुलढाणा, जि. बुलढाणा

कृषि व्यवसाय स्वरूप: गोदाम बांधकाम

अध्यक्ष/संचालक : श्री. संदिप शेषराव सोनुने

गटातील एकूण सदस्य : महिला : ५५ पुरुष : १११

अभिप्राय:

१. शेतमाल साठवणूक सुविधा उपलब्ध

२. शेतमाल साठवणुकीचे दर ठरवलेले आहेत, रु. ८ प्रती क्वि. प्रती महिना.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“गावातील महिला बचत गटांना कृषि आधारित उद्योग उभारण्यास प्रवृत्त करेन. त्यासाठी प्रकल्पामार्फत दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणासाठी त्यांना उपस्थित राहण्यास आणि प्रकल्प आराखडे करण्यास मदत व्हावी म्हणून गावातील युवक -युवतींना प्रोत्साहित केले जाईल.”

१३. पर्यावरण सुरक्षितता

“ गावातील लोकांचे, जनावरांचे आणि पिकांचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी गावशिवारातील पर्यावरणाचे जतन करणे प्रत्येक नागरिकाचे आद्य कर्तव्य आहे. ”

गावामध्ये ग्राम कृषि विकास समितीच्या माध्यमातून प्रकल्पातील विविध घटक राबवीत असताना वेळोवेळी कार्यशाळांच्या/ शेतीशाळांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना तसेच शेतमजुरांना पर्यावरणाची हानी होऊ नये याकरिता मार्गदर्शन होणे आवश्यक आहे.

१. गावामध्ये हवामान अनुकूल/संवर्धित शेती/नैसर्गिक शेतीचे तंत्रज्ञान राबविणे.

संवर्धित शेती म्हणजे सर्व प्रकारच्या खर्चात बचत करून केलेली शेती होय. ही शेती करण्यासाठी यंत्राच्या सहाय्याने रुंद वरंबे आणि सन्या केल्या जातात. हेच वरंबे वर्षानुवर्षे विविध पिकांसाठी वापरले जातात, यामुळे मशागतीचा खर्च तर वाचतोच पण जमिनीची हालचाल कमी झाल्यामुळे उपयुक्त जीवाणूंची संख्या देखील वाढते, परिणामी खतांवरील खर्च पूर्णपणे कमी होतो.

२. पॉली हाऊस, शेडनेट हाऊस, शेततळे बांधकामातील घन-कचरा व्यवस्थापन करावे.

शेडनेट/ पॉली हाऊस/ शेततळे तयार करत असताना तयार होणारे लोखंडाचे तुकडे, प्लास्टिक चे तुकडे, खिळे व इतर न कुजणाऱ्या साहित्याची विल्हेवाट कशी लावावी याबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागृती असावी, अन्यथा असे साहित्य वर्षानुवर्षे पडून राहिल्यामुळे हवा, पाणी आणि मातीचे प्रदूषण करत राहतात, उपाय म्हणून असे साहित्य खरेदी करणाऱ्यास लोखंडी साहित्य विकल्यास ते वितळवून त्याचा पुनर्वापर करता येतो व पर्यावरणाची हानी टाळली जाईल. शेडनेट कापड आणि पॉली हाऊसचे प्लास्टिक (ज्याचे आयुष्य संपले आहे असे) कृषि विभागाच्या/सेवा भावी संस्थांच्या मदतीने एकत्र गोळा करून ते पुन्हा प्रक्रिया करण्यासाठी दिले गेले पाहिजे.

३. मृद व जलसंधारण कामे करताना घ्यावयाची काळजी

बांधकाम साहित्य (सिमेंट, वाळू, खडी इ.) व्यवस्थित झाकलेले असावे, तसेच कामाच्या वेळी खोदकामामुळे तयार होणारे मातीचे ढीग व्यवस्थित थरावर थर रचून ठेवले पाहिजेत जेणेकरून ते हवेने किंवा जमिनीवरून वाहणाऱ्या पाण्यामुळे आजूबाजूच्या नाल्यामध्ये किंवा जलसाठ्यामध्ये प्रवाहित होऊन त्यांना प्रदूषित करणार नाहीत.

४. प्रकल्प राबविताना जैव-विविधतेस हानी न पोहोचवता संवर्धन केले जावे

गावामध्ये प्रकल्पांतर्गत एखादा उपचार किंवा होणारे बांधकाम जर वन्यजीव अभयारण्यापासून निर्धारित केलेल्या अंतराच्या आत असेल तर राज्य वनविभागाची परवानगी घेतली आहे का याची खात्री करावी. तसेच राष्ट्रीय उद्यानामध्ये एखादी बाब राबवायची असेल तर त्यास परवानगी देता येत नाही याबद्दल माहिती असावी.

५. पर्यावरणाची सुरक्षितता राखण्याच्या दृष्टीने गावामध्ये कोणत्या बाबी करू नयेत

१. अधिसूचित भागात (अति-शोषित, शोषित व अंशतः शोषित) ६० मी. किंवा त्याहून अधिक खोली असलेल्या खोल विहिरी/ बोअरवेल खोदणे.
२. १० मीटरपेक्षा जास्त उंचीचे बांधारे बांधणे किंवा दुरुस्ती करणे.
३. राष्ट्रीय उद्यानामध्ये प्रतिबंधित असलेले कोणतेही उपक्रम.
४. अधिसूचित इको सेन्सिटिव्ह झोनमध्ये स्थित आणि इको सेन्सिटिव्ह झोन मध्ये प्रतिबंधित असलेले कोणतेही उपक्रम.
५. जागतिक आरोग्य संघटनेने धोकादायक कीटकनाशकांचे वर्गीकरण करून शिफारस केलेल्या किटकनाशकांचा वापर असलेले उपक्रम.
६. पुरातन स्थळ / स्मारकापासून १०० मी. च्या आत बांधकामाचा समावेश असलेले कोणतेही कार्य करू नये.

६. ज्या बाबी राबविण्यापूर्वी नियामक मंडळाची परवानगी आवश्यक आहे अशा बाबी :

१. अधिसूचित सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतापासून ५०० मी. च्या आत विहिर खोदण्याचा समावेश असलेल्या कोणत्याही उपक्रमासाठी राज्य भूजल प्राधिकरणाची परवानगी आवश्यक असेल .
२. वन्यजीव अभयारण्यांमध्ये येत असलेला कोणताही प्रतिबंधित उपक्रम घेता येणार नाही (राज्य वन विभागाची परवानगी आवश्यक)
३. उपक्रमात झाडे तोडणे समाविष्ट असेल तर महसूल आणि वन विभागाच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार परवानगी घेणे आवश्यक असेल.
४. पुरातत्त्व स्थळ/स्मारकापासून १०० ते ३०० मी. अंतरावर असलेल्या बांधकामाशी संबंधित कोणतेही उपक्रम असतील तर भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षणाची परवानगी बंधनकारक असेल.
५. उपक्रमासाठी प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची संमती आवश्यक आहे का? होय असल्यास, संमती घेतली आहे का? हे पाहणे आवश्यक असेल.

फवारणी करताना घ्यावयाची खबरदारी विषयी शेतमजुरांना कौशल्य आधारित प्रशिक्षण देत असताना शेतीशाळा समन्वयक, गाव-रापका ता.शिरूर अनंतपाळ जि. लातूर

कीटनाशके/ तणनाशके फवारणी करताना घ्यावयाची काळजी

१. फवारणीसाठी केवळ विद्यापीठाने शिफारस केलेले डोस/मात्रा वापरावेत.
२. फवारणी साठी केवळ मान्यता प्राप्त कंपनीचेच पंप वापरावेत.
३. कीटकनाशके /तणनाशके फवारणी दरम्यान वरती दर्शविल्या प्रमाणे पीपीई कीट परिधान करूनच फवारणी करावी.
४. कीटकनाशके /तणनाशके फवारणी करताना तंबाखू चघळणे किंवा धूम्रपान करणे टाळावे.
५. द्रावण तयार करताना कीटकनाशकांचा वास घेणे टाळावे .
६. कीटकनाशकांच्या/तणनाशकांच्या बॉक्स/बाटल्यांवरील मार्गदर्शक लेबल काळजीपूर्वक वाचावे.
७. फवारणी करताना पंपाचे नोजल शरीरापासून दूर ठेवावे.
८. फवारणीच्या वेळी नोजल काम करत नसेल तर तोंडाने फुंकू नका किंवा स्वच्छ करण्यासाठी तोंडाने हवा ओढू नका, अशावेळी योग्य धातूची तार, लहान काडी किंवा पिन वापरावी.
९. वाऱ्याच्या विरुद्ध दिशेने फवारणी करू नये अन्यथा ते अंगावर येवू शकते.
१०. फवारणीनंतर साबणाने हात चांगले धुतल्याशिवाय काहीही खाऊ नका.
११. फवारणीच्या वेळी वापरलेले कपडे व रिकामे डब्बे/बाटल्या फवारणीनंतर नष्ट कराव्यात.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“गावातील पर्यावरणाला हानी पोहचविणाऱ्या कोणत्याच गोष्टींना गावात थारा नसणार हे वैयक्तिकरीत्या, समितीच्या बैठकीमध्ये तसेच ग्रामसभेमध्ये निश्चून सांगेन आणि त्याच्या कडक अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करेन.”

१४. मृद व जलसंधारण कामांसाठी ई- निविदा प्रक्रिया

“ गावातील विकासाची कामे गुणवत्तापूर्वक होण्यासाठी पारदर्शकपणे निविदा प्रक्रिया पार पाडणे हे ग्रामपंचायतीचे, तर कामांवर जातीने लक्ष ठेवणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. ”

प्रकल्पांतर्गत होणारी संपूर्ण प्रापण प्रक्रिया ही जागतिक बँकेच्या खरेदी धोरणानुसार राबविणे बंधनकारक आहे. यासाठी ग्राम कृषि विकास समितीने प्रापण समितीचे गठन करून जागतिक बँकेने निर्धारित केलेले निविदा दस्तावेज वापरणे बंधनकारक असणार आहे.

समुदाय आधारित प्रापण :

ग्राम कृषि विकास समितीच्या आणि त्यायोगे ग्रामपंचायतीच्या सशक्तीकरणाचा आणि स्वावलंबनाचा उद्देश लक्षात ठेवून मृद व जलसंधारण कामांसाठी विशेष प्रापण कार्यपद्धती तयार करण्यात येत आहे. त्यासाठी या प्रकल्पामध्ये ग्राम कृषि विकास समितीला मृद व जलसंधारण कामांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. मृद व जलसंधारण कामांच्या ई-निविदा प्रक्रियेची अंमलबजावणी ग्राम कृषि विकास समिती यांचेकडून करण्यात येणार आहे. समितीने गावाच्या सविस्तर प्रकल्प आराखड्यानुसार प्रस्तावित मृद व जलसंधारण कामांची अंदाजपत्रके तयार करून, सदर अंदाजपत्रकास उपविभागीय कृषि अधिकारी यांची तांत्रिक मान्यता घेण्यात यावी. मृद व जलसंधारणाची सर्व कामे ई- निविदाद्वारे करणेसाठी ई- निविदा काढण्याचे संपूर्ण अधिकार ग्राम कृषि विकास समितीस्तरावरील खरेदी (प्रापण) समिती यांनाच राहतील. यासाठी ग्राम कृषि विकास समिती अंतर्गत प्रापण समिती गठीत करण्यात येईल. प्रत्येक ग्राम कृषि विकास समितीला प्रकल्पांतर्गत डिजिटल स्वाक्षरी (DSC) देण्यात येणार आहे. सदर DSC चा वापर करून ग्राम कृषि विकास समितीने महाटॅंडर पोर्टलद्वारे कामे करणे बंधनकारक आहे. कामांची प्रसिद्धी ग्रामपंचायत फलक, ग्रामसभा, प्रकल्पाची वेबसाईट व वर्तमान पत्र यांद्वारे करणे बंधनकारक आहे.

प्रापण विषयक प्रशिक्षण:

ग्राम कृषि विकास समिती स्तरावर ई-निविदा प्रक्रिया करताना, सरपंच, उपसरपंच, कृषि पर्यवेक्षक तसेच संपूर्ण प्रापण समितीला प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षाकडून ई-निविदा प्रक्रिया राबविण्यासाठी तसेच जागतिक बँकेच्या प्रापण प्रक्रियेविषयी वेळोवेळी आणि गरजेनुसार प्रशिक्षण देण्यात येईल.

निविदेचे टप्पे: प्रस्तावित कामांना उपविभागीय कृषि अधिकारी यांचेकडून तांत्रिक मान्यता मिळाल्यानंतर खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी .-

अ. क्र	प्रापण प्रक्रियेचा टप्पा	जबाबदारी
१.	वर्तमानपत्रात जाहिरात प्रसिद्ध करणे.	ग्राम कृषि विकास समिती
२.	जागतिक बँकेचे ई निविदा दस्तावेज महाटॅंडर वर प्रसिद्ध करणे	
३.	महाटॅंडर पोर्टलवरून प्राप्त ई-निविदा (तांत्रिक लिफाफा) उघडणे.	
४.	तांत्रिक लिफाफ्याचे मूल्यमापन करून तांत्रिक मूल्यमापन अहवाल व इतिवृत्त तयार करणे.	
५.	विहित कालावधीत आर्थिक लिफाफा उघडणे. तसेच आर्थिक मूल्यमापन करणे व इतिवृत्त तयार करणे.	
६.	न्यूनतम दरधारक (L १) कंत्राटदारास पुरवठा आदेश देणे.	

(*उपरोक्त निविदा प्रक्रिया पारदर्शकपणे पार पाडण्यासाठी जिल्हा स्तरावरील प्रकल्प विशेषज्ञ - प्रापण वेळोवेळी मार्गदर्शन करतील)

प्रापण समिती:

ग्राम कृषि विकास समिती स्तरावर ई-निविदा प्रक्रिया करताना सरपंच, उपसरपंच व कृषि पर्यवेक्षक यांचेकडील डिजिटल "कि" चा वापर करण्यात यावा व समितीस्तरावरून ई-निविदा प्रक्रिया करण्यात यावी.

प्रापण लेखापरीक्षण:

सदर खरेदी प्रक्रिया जागतिक बँकेच्या खरेदी धोरणानुसार पारदर्शकपणे पार पडणे आवश्यक असून या सर्व खरेदी प्रक्रियेचे प्रापण लेखापरीक्षण प्रकल्पामार्फत नियुक्त केलेल्या त्रयस्थ संस्थेमार्फत तसेच महालेखाकार कार्यालयामार्फत होणार आहे.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“ग्राम कृषि विकास समितीमार्फत ई-निविदा प्रक्रिया व्यवस्थितपणे होईल याची दक्षता घेईन आणि गावामध्ये होणाऱ्या प्रत्येक कामाबद्दल गावकऱ्यांना तसेच ग्रामसभेस माहिती देईन .”

१५. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) पद्धती

“लोककल्याणकारी योजनांचा प्रत्येक रुपया लाभार्थ्यांच्या खिशात सरळ रीतीने आणि पारदर्शकपणे पोहचविणे हे कल्याणकारी राज्याचे आद्य कर्तव्य आहे.”

थेट लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) पद्धतीचा मुख्य उद्देश म्हणजे विविध शासकीय योजनेअंतर्गत कागदविरहित अनुदान वितरण (अदायगी) करणे हा आहे. प्रस्तुत प्रकल्पामध्ये शेतकऱ्यांनी (लाभार्थ्यांनी) प्रकल्प घटकांसाठी अर्ज केल्यावर प्रत्येक टप्प्यावरील म्हणजेच अर्ज नोंदणी ते अनुदान अदायगी पर्यंतच्या प्रक्रियेमध्ये डेस्कनिहाय अर्ज पडताळणी व खातरजमा करून निधी वितरीत करण्यापर्यंतची कार्यप्रणाली समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. यामध्ये शेतकरी गट/कंपन्यासाठी देखील ही प्रणाली वापरण्यात येते. सदर डीबीटी प्रणालीद्वारे प्रकल्पांतर्गत आर्थिक आणि तांत्रिक मदतीची तात्काळ उपलब्धता सुनिश्चित करता येते, ज्यामुळे हवामान बदलासारख्या संकटांशी लढण्यासाठी शेतकऱ्यांना सहाय्य मिळते.

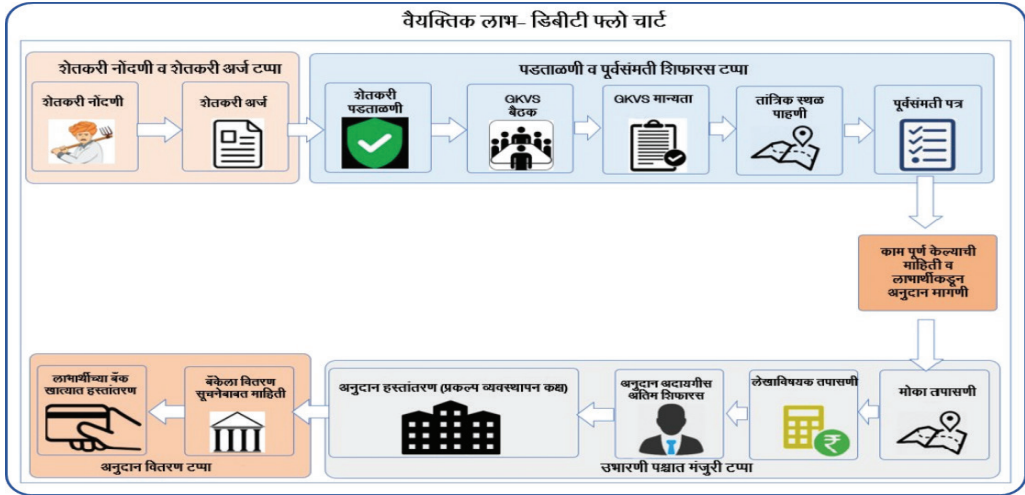
शेतकरी (लाभार्थी) अनुदान अदायगी प्रक्रिया (शेतकऱ्यांसाठी मॉड्यूल) :

प्रकल्पांतर्गत घटकांचा लाभ घेण्याकरिता लाभार्थ्यांने थेट लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) प्रणालीवर स्वतःचा आधार क्रमांक अंतर्भूत करून नोंदणी करावी. प्रकल्पांतर्गत लाभार्थ्यांना आधार क्रमांकाची व बँक खात्याची जोडणी होऊन लाभाचे अदायगी वैयक्तिक बँक खात्यावर जमा होण्यासाठी सदरची नोंदणी करणे बंधनकारक आहे. शेतकरी नोंदणी व अर्ज करण्याची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर डीबीटी प्रणालीवर खालीलप्रमाणे टप्पानिहाय कार्यवाही करण्यात येते.

१. **अर्जाची नोंदणी व पडताळणी :** शेतकऱ्यांनी डीबीटी प्रणालीवर प्रकल्प घटकांचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज केल्यानंतर संबंधित क्षेत्रिय कर्मचारी हे अर्जाची व सोबत जोडलेल्या दस्तऐवजाची पडताळणी करून संबंधित शेतकऱ्याचा अर्ज ग्राम कृषि विकास समितीच्या बैठकीमध्ये मान्यतेसाठी सादर करतात.
२. **घटक राबविण्यापूर्वी स्थळ पाहणी :** समितीच्या बैठकीमध्ये शेतकऱ्यांचे अर्ज मंजूर केल्यानंतर संबंधित क्षेत्रिय कर्मचारी हे अर्जदाराने मागणी केलेल्या घटकाकरिता राबविण्यात येणाऱ्या स्थळाची पाहणी करून संबंधित शेतकरी सदर घटक राबविण्यास पात्र आहे किंवा नाही, याबाबतचा अहवाल डीबीटी प्रणालीवर अद्ययावत करतात. तसेच प्रस्तावित स्थळाचे भौगोलिक स्थानांकन करून संबंधित घटकाच्या पूर्वसंमती करिता शिफारस करतात.
३. **पूर्वसंमती :** संबंधित अधिकारी हे अर्जाच्या अनुषंगाने कागदपत्रांची पडताळणी करतात. त्यानंतर शिफारस केलेल्या घटकास संबंधित अधिकारी पूर्वसंमती प्रदान करतात. सदर अर्जास पूर्वसंमती दिल्यानंतर लाभार्थ्यांस प्रकल्प घटकाच्या लाभाच्या दृष्टीने पुढील प्रक्रिया करता येतील.
४. **अनुदान मागणी स्तर :** शेतकऱ्याने मंजूर घटकास पूर्वसंमती पत्र मिळाल्यानंतर विहित मुदतीत घटकाची अंमलबजावणी (खरेदी विषयक/ उभारणी) पूर्ण करावयाची आहे. घटकाची अंमलबजावणी पूर्ण झाल्यानंतर लाभार्थ्यांने आवश्यक दस्तऐवजासह खर्चाची देयके अपलोड करून अनुदान मागणी करावयाची आहे.
५. **मोका तपासणी :** लाभार्थ्यांने डीबीटी प्रणालीवर अनुदान मागणी केल्यानंतर संबंधित अधिकारी हे प्रकल्प स्थळी भेट देऊन अंमलबजावणी केलेल्या घटकांची मोका तपासणी करतात. तसेच प्रकल्प घटकाचे काम पूर्ण झाल्यावर भौगोलिक स्थानांकन केल्यानंतर आवश्यक कागदपत्रांची खातरजमा करून सर्व दस्तऐवज प्रणालीवर अपलोड केली जातात. अनुदान परिगणनेनुसार संबंधित अधिकारी देय अनुदानाची शिफारस करतात.

६. **लेखाविषयक पडताळणी** : उपविभाग स्तरावरील लेखाधिकारी हे लाभार्थ्यांच्या अर्जांचे व अपलोड केलेल्या देयकांची पडताळणी करून मोका तपासणी अधिकारी यांनी शिफारस केलेल्या रकमेची मार्गदर्शक सुचनेतील आर्थिक मापदंडानुसार खातरजमा करतात. लाभार्थ्यांने अंमलबजावणी केलेल्या घटकाची संपूर्ण प्रापण प्रक्रिया आणि इतर दस्तऐवज योग्य असल्यास अनुदानाच्या पुढील कार्यवाहीकरिता शिफारस करतात.
७. **अनुदान अदायगीस मंजूरी** : लेखाविषयक पडताळणी झाल्यानंतर संबंधित अधिकारी हे अंतिम मान्यता देऊन शेतकऱ्यास अनुदान अदायगीस मंजूरी देतात.
८. **अनुदान अदायगी** : प्रकल्प व्यवस्थापन कक्षाकडून प्राप्त प्रस्तावांचे शिफारशीनुसार अनुदानाचे वितरण करण्यासाठी ऑनलाईन पद्धतीने प्रस्ताव बँकेकडे सादर केले जातात. त्यानंतर सदर बँकेच्या प्रणालीद्वारे लाभार्थ्यांच्या आधार सलंगन खात्यावर अनुदान जमा केले जाते.

वैयक्तिक लाभार्थ्यांच्या घटकांतर्गत लाभार्थ्यांना वेब प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल ॲप्लिकेशन कार्यप्रणाली

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“शेतकऱ्यांना डीबीटी प्रणालीचे कामकाज समजावून सांगण्यासाठी कृषिताई आणि गावातील युवकांचे सहकार्य घेऊन जास्तीत जास्त गरजू शेतकऱ्यांची पोर्टलवर नोंदणी करून घेईन. ग्रामपंचायतीच्या संगणकावर प्रकल्पाची ऑनलाईन कामे करून घेईन. डीबीटी द्वारे अनुदान अदायगी व्यवस्थित होत आहे याची खात्री करून घेईन.”

१६. सनियंत्रण

“ गावामध्ये राबविली जाणारी कोणतीही शासकीय योजना ठरवलेली उद्दिष्टे पूर्ण करते किंवा कसे हे पाहण्यासाठी वेळोवेळी त्या योजनेअंतर्गत घेतल्या जाणाऱ्या लाभाचे परीक्षण आणि त्यामुळे झालेल्या फलनिष्पत्तीचे मूल्यमापन करत राहिले पाहिजे. ”

प्रकल्पांतर्गत वैयक्तिक शेतकरी, शेतकरी गट/शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना विविध हवामान अनुकूल उपायांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि कृषि-आधारित व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते. तसेच गावांमध्ये मृद व जलसंधारण उपचारही राबवले जातात. खेड्यांमध्ये प्रकल्पाद्वारे बांधण्यात आलेल्या सुविधा/मालमत्ता चांगल्या स्थितीत आहेत आणि त्यांचा योग्य वापर होत आहे याची खात्री करण्यासाठी सनियंत्रण आणि मूल्यमापन हा प्रकल्पाचा एक अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे.

अंतर्गत सनियंत्रण :

प्रकल्प अंमलबजावणी करण्यासाठी पूर्णतः आधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर केला जाणार आहे. त्यामुळे प्रकल्पाचे सनियंत्रण करणेकामी आधुनिक भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) व व्यवस्थापन माहिती प्रणालीच्या (MIS) वापरा आधारे सनियंत्रणाचे कामकाज सुलभ होणार आहे. या प्रणालीद्वारे प्रकल्पातील सर्व घटकांची माहिती ही एकाच संकेतस्थळावर नकाशाच्या माध्यमातून मिळण्यास मदत होते. याशिवाय वेळोवेळी पर्यवेक्षीय अधिकाऱ्यांकडून क्षेत्रीय भेटीमधून सनियंत्रण करण्यात येते.

तसेच mahapocra.gov.in संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या ग्राम कृषि संजीवनी विकास दर्शिका या टॅब द्वारे घटकनिहाय वितरीत अनुदान तसेच गावातील प्रकल्प लाभार्थी यादी आपण पाहू शकता. प्रकल्पामध्ये जास्तीत जास्त पारदर्शकता येण्यासाठी ही दर्शिका उपयुक्त ठरेल.

बाह्य सनियंत्रण:

सदर प्रकल्प जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने राबवला जात असल्याने प्रकल्पामार्फत राबविलेल्या घटकांचे सनियंत्रण व मूल्यमापन करण्यासाठी त्रयस्त संस्थेची नेमणूक करण्यात येते. सदरील संस्थेद्वारा विविध लाभार्थ्यांच्या भेटीद्वारे प्रकल्पामधून दिलेल्या लाभांची पडताळणी करण्यात येते.

सामाजिक अंकेक्षण :

१. सामाजिक अंकेक्षण ही प्रकल्पातून राबविलेल्या घटकांसाठीच्या सनियंत्रणात मोलाची भूमिका पार पाडते.
२. सामाजिक अंकेक्षण प्रक्रिया ही ग्रामसभेच्या माध्यमातून राबवली जाते व त्यामध्ये गावातील नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित केला जातो.
३. सदरील प्रक्रियेमध्ये गावातील प्रकल्पातून लाभ दिलेल्या मत्ता व त्यांच्या पडताळणीमध्ये गावकऱ्यांचा सक्रिय सहभाग नोंदविला जातो.

४. प्रकल्पांतर्गत घटकांची अंमलबजावणी आणि खर्चाची सार्वजनिक तपासणी सामाजिक अंकेक्षणाद्वारे केली जाते. ज्याद्वारे लाभार्थी व गावातील नागरिकांना योजनांची कार्यवाही कशी चालते हे जाणून घेता येते.

५. प्रकल्पामार्फत पूर्ण झालेल्या कामांचा खर्च व सकारात्मक फायदे शेतकऱ्यांना सांगितले जातात.

मानवी संसाधन कृषि संजीवनी प्रकल्प
कृषि विभाग महाराष्ट्र शासन
दिनांक: 02/12/2024

गाव लाभार्थी यादी

गावचे नाव - मातुंगर गावचा पोस्टाळ - 560177 ग्रामपंचायत - Gangapur
गावचा (प्रकल्प) टप्पा - 3 गाव भाषण नमूने देणे वर - 1. गाई मूहूट बंध - 524, Jan-27_01
मातृशाला - मातुंगर उर्वरिभाग - मातुंगर

वैयक्तिक लाभार्थी तपशील

Activity Group	Beneficiary Name	Date Of Disbursement	Amount Disbursed
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	राहुन कचरपवार निवारी	19/10/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	महादेव खुदाच चव्हाण	19/10/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	तुळाराम नौमराच नुंगे	10/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	रुमाल निराम शिब	19/10/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	शिवारी अशोकराव मांकर	13/12/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	योगेश वैजनाथ मांकर	10/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	समकोटी रामनाथराव शिंदे	10/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	राजू मातुंगर शिब	09/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	राधुराव मातुंगर चव्हाणे	10/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	शिवकुमार लक्ष्मण दंडीम	09/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	गंगाधर खुदाच चव्हाण	10/08/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	मनीष गुणवंत चांदे	19/10/2023	4500
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	शिवराम दत्त निव	09/08/2023	3900
Compost (Vermicompost / NADEP / Organic input production unit)	भाग्यमाला नुंगे	13/12/2023	4500

मानवी संसाधन कृषि संजीवनी प्रकल्प कृषि विभाग महाराष्ट्र शासन

प्रकल्प क्रमांक: 24/01/2024/24/01/01 गाव: मातुंगर दिनांक: 02/12/2024

गावचा नाव: मातुंगर गावचा पोस्टाळ: 560177 गावभाषण नमूने देणे वर: 1. गाई

प्रकल्प लाभार्थी तपशील

नाम	पत्ता	मिती	मिती
राहुन कचरपवार निवारी	19/10/2023	4500	4500
महादेव खुदाच चव्हाण	19/10/2023	4500	4500
तुळाराम नौमराच नुंगे	10/08/2023	4500	4500
रुमाल निराम शिब	19/10/2023	4500	4500
शिवारी अशोकराव मांकर	13/12/2023	4500	4500
योगेश वैजनाथ मांकर	10/08/2023	4500	4500
समकोटी रामनाथराव शिंदे	10/08/2023	4500	4500
राजू मातुंगर शिब	09/08/2023	4500	4500
राधुराव मातुंगर चव्हाणे	10/08/2023	4500	4500
शिवकुमार लक्ष्मण दंडीम	09/08/2023	3900	3900
गंगाधर खुदाच चव्हाण	10/08/2023	4500	4500
मनीष गुणवंत चांदे	19/10/2023	4500	4500
शिवराम दत्त निव	09/08/2023	3900	3900
भाग्यमाला नुंगे	13/12/2023	4500	4500

प्रकल्प संकेत स्थळावर प्रसिद्ध करण्यात आलेली लाभार्थी यादी
(ग्राम कृषि संजीवनी विकास दर्शिका)

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“गावामध्ये प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यासाठी मी समितीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या लाभाची वेळोवेळी पाहणी करेन. गावातील लाभार्थ्यांची यादी ग्रामपंचायतीमध्ये प्रदर्शित केली जाईल.”

१७. तक्रार निवारण व्यवस्था

“योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत नागरिकांनी केलेल्या तक्रारीचे निराकरण वेळेत आणि योग्य रीतीने करणे हे योजना राबविणाऱ्या सार्वजनिक प्राधिकरणाचे कर्तव्य आहे.”

प्रकल्पामार्फत अंमलबजावणीच्या सर्व स्तरावर तक्रार निवारण व्यवस्था निर्माण केलेली आहे. याचा उद्देश लाभार्थ्यांच्या किंवा इतर नागरिकांच्या तक्रारींचे तात्काळ निराकरण करणे असा आहे.

ग्रामपंचायत स्तरावरील तक्रार निवारण पद्धती :-

ग्रामपंचायत व ग्राम कृषि विकास समिती स्तरावरील लेखी तक्रारी ह्या ग्रामपंचायतीमध्ये सार्वजनिक ठिकाणी ठेवलेल्या सीलबंद पेटीमध्ये टाकता येतील. सदर तक्रार पेटी ही ग्राम कृषि विकास समिती व समूह सहाय्यक यांच्या उपस्थितीत ठराविक तारखेला उघडण्यात येईल. त्यानंतर तक्रार पेटीद्वारे प्राप्त तक्रारींवर चर्चा केली जाईल. तक्रार नोंदणीसाठी पोस्टाद्वारे/ई-मेलद्वारे सुद्धा संपर्क साधता येईल. ग्राम कृषि विकास समितीच्या बैठकीत व ग्रामसभेमध्ये देखील संबंधित व्यक्ती तक्रार नोंदवू शकते.

१. गाव पातळीवरील सर्व तक्रारींचे निवारण करण्याची जबाबदारी ही संबंधित ग्राम कृषि विकास समितीची असून, ग्राम कृषि विकास समिती काही तक्रारींचे निराकरण करू न शकल्यास ते ग्रामसभेमध्ये करण्यात यावे. यासाठी गावक-यांना गाव स्तरावर कृषि सहाय्यक, समूह सहाय्यक व कृषिताई हे मदत करतील.
२. ग्रामसभेमध्ये तक्रार निवारण न झाल्यास सदर तक्रार ही संबंधित ग्रामसभेच्या मान्यतेने उपविभागीय कृषि अधिकाऱ्याकडे वर्ग करण्यात येईल आणि उपविभागीय स्तरावर तक्रार निवारण समितीमार्फत सदर तक्रारीचे निवारण करण्यात येईल.
३. उपविभागीय कृषि अधिकारी यांचा निर्णय संबंधितास मान्य नसल्यास, याबाबत जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडे अपील करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकाऱ्यांचा निर्णय अंतिम आणि सर्व पक्षांवर बंधनकारक असेल.

ग्राम स्तरावर उपलब्ध अन्य वैधानिक यंत्रणा

१. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५९ नुसार तक्रार निवारणासाठी अंतर्भूत तरतुदी व भारत सरकार / महाराष्ट्र सरकारचे सर्व प्रचलित नियम प्रकल्प क्षेत्रातील ग्रामपंचायतीस लागू राहतील.
२. प्रकल्पाशी संबंधित सर्व तक्रारी ग्राम कृषि विकास समितीने विचारात घेतल्या पाहिजेत आणि त्यावर ३० दिवसांच्या आत अंतिम निर्णय देणे आवश्यक आहे.
३. सर्व ग्रामसेवकांना ‘सार्वजनिक माहिती अधिकारी’ म्हणून नियुक्त करण्यात आलेले आहे.

उपरोक्त सूचना व तक्रार निवारण पद्धती बरोबरच तक्रारीबाबत पुढीलप्रमाणे संपर्क साधता येईल

अ. क्र	अंमलबजावणी स्तर	माध्यम	पत्ता
१	तालुका	समक्ष/साध्या पोस्टाद्वारे/ई-मेल	संबंधीत तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय
२	उपविभाग	समक्ष/साध्या पोस्टाद्वारे/ई-मेल	संबंधीत उपविभागीय कृषि अधिकारी, कार्यालय
३	जिल्हास्तर	समक्ष/साध्या पोस्टाद्वारे/ई-मेल	संबंधीत जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी, कार्यालय
४	विभागस्तर	साध्या पोस्टाद्वारे/ई-मेल	संबंधीत विभागीय कृषि सहसंचालक कार्यालय
५	प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, मुंबई	साध्या पोस्टाद्वारे/ई-मेल	मा. प्रकल्प संचालक, नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प, ३० ब आर्केड, वर्ल्ड ट्रेड सेंटर, मुंबई ४०० ००५ .
		दूरध्वनीद्वारे (सकाळी ९.४५ ते १८.१५ या कार्यालयीन वेळेत)	(०२२) २२१६३३५१, (०२२) २२१६३३५२
		ई-मेल द्वारे	mahapocra@gmail.com
६	राज्यस्तर	सीएम हेल्पलाईनद्वारे, दररोज २४ तास आपले सरकार पोर्टल द्वारे	टोल फ्री नंबर- १८००-१२०-८०४०

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“ग्रामपंचायतीकडे प्राप्त होणाऱ्या सर्व तक्रारींचे तात्काळ निवारण होण्यासाठी नेहमी प्रयत्नशील राहीन. माहितीच्या अधिकारांचे अर्ज देखील वेळेच्या आत निकाली काढण्यासाठी आम्ही कटिबद्ध राहू. त्याचबरोबर प्रकल्पाच्या कर्मचाऱ्यांकडून लाभाचे हस्तांतरण पारदर्शकपणे दिले जात आहे याबद्दल जागरूक राहू.”

१८. क्षमता बांधणी प्रशिक्षण, अभ्यास दौरे व कार्यशाळा

“बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी सक्षम व्हायचे असेल तर सतत नवनवीन तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती घेत राहिले पाहिजे तसेच प्रयोगशील शेतकऱ्यांनी अवलंबलेल्या चांगल्या शेतीपद्धतींचा अभ्यास केला पाहिजे.”

प्रशिक्षण, अभ्यास दौरे आणि कार्यशाळा :

प्रकल्पामार्फत विविध स्तरावरून शेतकऱ्यांसाठी, ग्राम कृषि विकास समितीच्या सदस्यांकरिता, महिला बचत गटांसाठी तसेच कृषिताईंसाठी वेगवेगळे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. त्याचबरोबर प्रगत शेतकऱ्यांच्या शेतावर अभ्यास दौरे आयोजित केले जातात. अशा सर्व उपक्रमांमुळे शेतकऱ्यांच्या ज्ञानात आणि कौशल्यात भर पडण्यास मदत होते. ग्राम कृषि विकास समितीने गावामध्ये किंवा इतर ठिकाणी आयोजित प्रशिक्षण, कार्यशाळा व अभ्यास दौरे याबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जनजागृती करणे व त्यांचा सहभाग वाढविण्यासाठी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.

प्रशिक्षण कोणासाठी:

१. ग्राम कृषि विकास समिती सदस्य
२. महिला/ शेतकरी गट/ शेतकरी उत्पादक कंपन्यांचे सदस्य
३. शेतकरी आणि प्रकल्पाचे लाभार्थी.

अभ्यास दौऱ्याची ठिकाणे:

सदर अभ्यास दौऱ्याद्वारे राज्यांतर्गत तसेच प्रकल्पांतर्गत जिल्ह्यामधील कृषि विज्ञान केंद्र, संशोधन केंद्रे, कृषि विद्यापीठ / संशोधन संस्था, आदर्श गावे, जल व मृद संधारण आणि उपलब्ध संसाधने यांचा सुयोग्य वापर करून ग्रामीण विकासामध्ये आदर्शवत निर्माण केलेली गावे आणि प्रयोगशील शेतकऱ्यांची प्रक्षेत्रे याठिकाणी आयोजित करण्यात येतात.

अभ्यास दौऱ्याचा उद्देश:

अभ्यास दौऱ्याद्वारे जिल्ह्यातील प्रगतशील शेतकरी, संस्था, ग्रामस्थ यांच्यामध्ये विविध योजनांमार्फत झालेला विकास, हवामान अनुकूल कृषिपद्धतीचा अवलंब, त्यामुळे झालेले पर्यावरणीय बदल, कमी खर्चामध्ये शेतकऱ्यांचे वाढलेले उत्पादन याबाबत ग्राम कृषि विकास समिती सदस्य व शेतकऱ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करून विविध हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यात येते.

प्रशिक्षण, अभ्यास दौरे व कार्यशाळा दरम्यान प्रशिक्षणार्थी यांनी घ्यावयाची दक्षता:

१. प्रशिक्षणार्थींनी प्रशिक्षण संस्थेमध्ये सर्व प्रशिक्षण सत्रास पूर्णवेळ उपस्थित राहणे आवश्यक आहे.
२. प्रशिक्षण सत्रादरम्यान प्रशिक्षणार्थींनी प्रशिक्षण संस्थेच्या नियमांचे पालन करावे.
३. प्रशिक्षण, अभ्यास दौरे व कार्यशाळा कालावधीमध्ये मादक पदार्थांचे व्यसन करणे, सोबत बाळगणे निषिद्ध आहे.
४. प्रशिक्षणार्थींनी पहिल्या दिवशी सकाळी दिलेल्या वेळेत उपस्थित राहून प्रवेशपत्रावर सर्व माहिती भरून द्यावी आणि उपस्थिती अहवालावर स्वतःचे नाव आधार कार्डवरील नावाप्रमाणे योग्य आहे का हे पडताळून त्यानंतर स्वाक्षरी करावी.

५. प्रशिक्षण, कार्यशाळा व अभ्यास दौरे यादरम्यान काही प्रश्न असतील तर सत्र संपल्यानंतर हे प्रश्न विचारावेत.
६. प्रशिक्षण सुरु असताना सर्व गटचर्चा, खेळ आणि प्रक्षेत्र भेटीमध्ये हिरीरीने सहभागी व्हावे.
७. प्रशिक्षण सत्रादरम्यान प्रशिक्षण विषयी अभिप्राय द्यावेत.

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“प्रशिक्षणाच्या आणि अभ्यास दौऱ्यांच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांनी नवीन माहिती घ्यावी यासाठी मी प्रयत्नशील राहीन. मी स्वतः देखील गावाच्या हिताची नवीन माहिती मिळविण्यासाठी प्रशिक्षणास उपस्थित राहीन.”

१९. प्रकल्पाच्या माहिती व तंत्रज्ञान कार्यप्रणालीची ओळख

“शेतकऱ्यांच्या, महिलांच्या, युवकांच्या आणि पर्यायाने गावाच्या उन्नतीसाठी आधुनिक संगणक प्रणाली आणि डिजिटल तंत्राचा वापर अनिवार्य आहे.”

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पामार्फत प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, मुंबई येथे ‘डिजिटल इनोव्हेशन लॅब’ कार्यरत आहे. येथे प्रकल्पाच्या गरजेनुसार विविध डिजिटल ॲप्लिकेशन्स विकसित करण्यात येतात. डिजिटल ॲप्लिकेशनद्वारे प्रकल्पाच्या कामकाजाचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि सनियंत्रण करण्यास मदत होते. येथेच शेतकऱ्यांसाठी मोबाईल ॲप विकसित करण्यात येतात. यामुळे शेतकऱ्यांना विश्वासार्ह, सातत्यपूर्ण, पारदर्शक सेवांचा लाभ घेता येईल.

नेहमीच्या पद्धतीने शेतकऱ्यांना अनुदान अदायगीच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक अडचणी येतात, यामध्ये प्रामुख्याने अंमलबजावणी प्रक्रियेत होणारा विलंब, अंमलबजावणी दरम्यान निर्माण झालेल्या उणीवा आणि अचूक माहितीचा अभाव, लहान शेतकऱ्यांना प्राधान्याचा अभाव, प्रशासकीय खर्चात वाढ, तांत्रिक सुविधांचा अभाव व अनियमिततेचा त्रास या बाबी विचारात घेता नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पांतर्गत विकसित करण्यात आलेली थेट लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) ही पद्धत अत्यंत महत्त्वाची ठरत आहे. डीबीटी प्रणालीद्वारे प्रकल्पांतर्गत मिळणाऱ्या आर्थिक आणि तांत्रिक मदतीची तात्काळ उपलब्धता सुनिश्चित करता येते, ज्यामुळे हवामान बदलासारख्या संकटांशी लढण्यासाठी शेतकऱ्यांना सहाय्य मिळते. डीबीटीच्या माध्यमातून शाश्वत शेतीसाठी विविध आवश्यक संसाधनासाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देता येते, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळतो आणि हवामान अनुकूल शेतीला चालना मिळते.

डीबीटी प्रणालीद्वारे अर्ज प्रक्रिया आणि अनुदान वितरणासाठी एकात्मिक डिजिटल प्रणाली

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाने वैयक्तिक शेतकरी आणि शेतकरी उत्पादक कंपनी/ गट यांना अनुदान अदायगीसाठी अर्ज स्वीकारणे आणि त्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी डीबीटी प्रणाली विकसित केली आहे.

Home 022-22153351 मराठी

NANAJI DESHMUKH KRISHI SANJIVANI PRAKALP
(Project of Government of Maharashtra in Partnership with the World Bank)

Maharashtra Project on Climate Resilient Agriculture

Register as

FARMER >

Farmers having land in 15 identified districts of the State of Maharashtra for the scheme

FPO/ FPC/ FIG/ SHGS >

Groups working in 15 identified districts of the State of Maharashtra for the upliftment of marginalized farmers

Login as

FARMER FPO/FPC/FIG/SHGS

Enter Aadhar number

XXXX-XXXX-XXXX

Solve this question

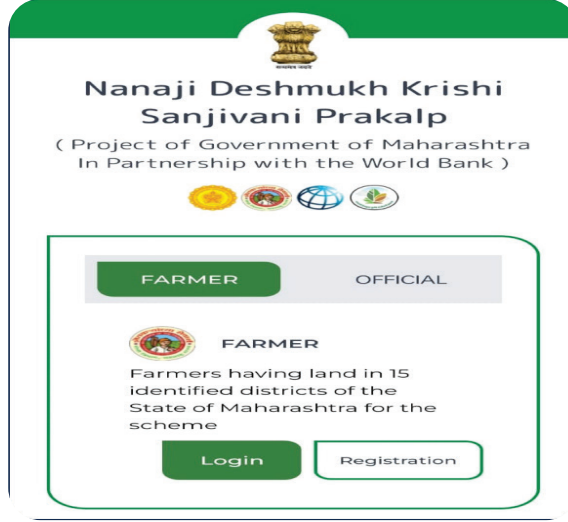
Refresh 10 * 10s

Verify

प्रकल्पाच्या वैयक्तिक लाभाच्या घटकाकरिता शेतकरी अथवा शेतकरी उत्पादक कंपनी/ गट डीबीटी प्रणालीवर (<https://dbt.mahapocra.gov.in>) नोंदणी करून विविध घटकांसाठी अर्ज करू शकतात. डीबीटी प्रणालीद्वारे लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यावर अथवा शेतकरी उत्पादक कंपनी/ गटांच्या नोंदणीकृत बँक खात्यावर

थेट अनुदान वितरण केले जाते. या पूर्ण प्रक्रियेदरम्यान शेतकऱ्याला शासकीय कार्यालयात जाण्याची आवश्यकता नाही. शेतकरी त्यांच्या अर्जाची सद्यस्थिती पाहू शकतात, जे प्रकल्पाच्या कामकाजाची पारदर्शकता दर्शवते. सदरच्या प्रणालीमुळे अर्जावर करण्यात येणारी कार्यवाही ही पूर्णपणे कागदविरहीत होते. त्यामुळे विनामध्यस्थी आणि विश्वासार्ह प्रक्रिया राबविण्यास मदत होते. तसेच जलद गतीने आणि वेळेवर मंजुरी मिळत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना या प्रणालीचा फायदा होतो.

डीबीटी शेतकरी ॲप (DBT Farmer App) वैयक्तिक लाभाच्या घटकाकरिता शेतकऱ्यांना नोंदणी व अर्ज करण्यासाठी डीबीटी मोबाईल ॲप्लिकेशन

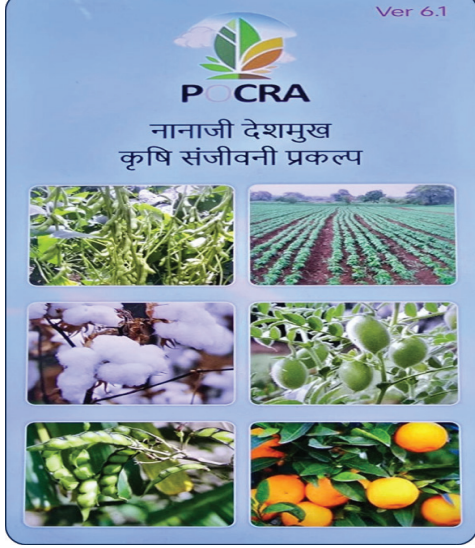
कृषि व्यवसाय घटकांतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनी/ गटांना वेब प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल ॲप्लिकेशन कार्य प्रणाली: शेतकरी स्वयंसहायता गट (एस.एच.जी.) / शेतकरी गट (एफ.जी.) / शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या (एफ.पी.सी.) बळकटीकरणासाठी, ग्रामीण पातळीवर रोजगार निर्मितीसाठी तसेच सहभागी शेतकरी गटांची उत्पादन क्षमता वाढविण्याकरिता प्रकल्पांतर्गत शेतीमालावर आधारित व्यवसायांना अर्थसहाय्य देण्यात येईल.

मृद व जलसंधारण घटकांतर्गत क्षेत्र उपचाराकरिता वेब प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल ॲप्लिकेशन कार्य प्रणाली:

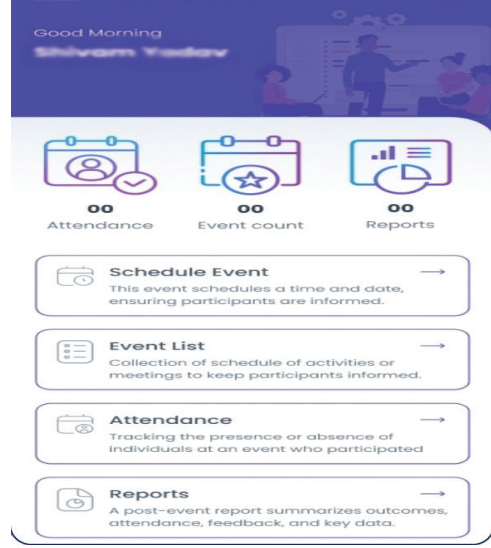
प्रकल्प गावामध्ये मृद व जलसंधारण विषयक क्षेत्र उपचाराच्या बाबी राबविण्यासाठी प्रकल्पांतर्गत डिजिटल प्रणाली विकसित करण्यात आलेली आहे.

प्रकल्पांतर्गत विकसित करण्यात आलेले इतर आय. टी. ॲप्लिकेशन्स:

शेती शाळा मोबाईल ॲप्लिकेशन प्रशिक्षण ॲप (Training App)

शेती शाळेतील नोंदीसाठी उपयोगी

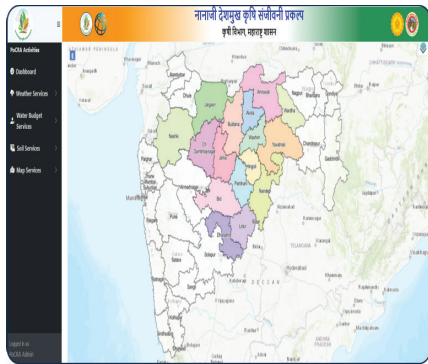

प्रकल्पांतर्गत अधिकारी/ कर्मचारी व शेतकरी यांचेकरिता विविध प्रशिक्षणे

वित्तीय माहिती व्यवस्थापन प्रणाली (एफ.आय.एम.एस.)

सर्व वित्तीय पातळीवर वित्तीय घटकांचे निरीक्षण आणि व्यवस्थापन केले जाते.

भौगोलिक माहिती प्रणाली डॅशबोर्ड सूक्ष्म नियोजन (एम.एल.पी.)

प्रकल्पातील सर्व घटकांची माहिती ही एकाच संकेतस्थळावर नकाशाच्या माध्यमातून मिळण्यास मदत

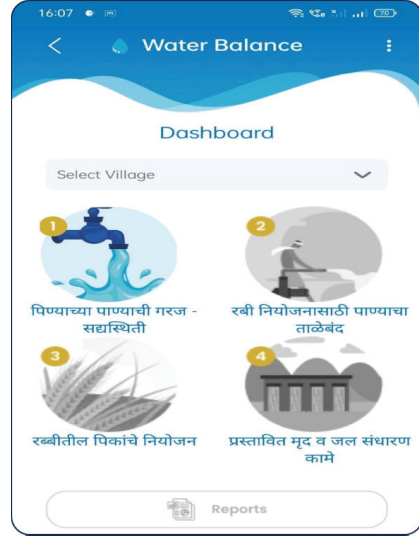

ग्रामस्तरावरील शेतकऱ्यांच्या व सामायिक गरजेनुसार प्रकल्पामध्ये विविध घटकांचे नियोजन करण्यासाठी मदत

फार्मर ॲप (Farmer App)

पाण्याचा ताळेबंद ॲप (Water Budget App)

शेतकऱ्यांना हवामानाचा अंदाज, हवामान आधारित कीड आणि रोगांच्या प्रादुर्भावाची माहिती, पिक जीवन चक्र व्यवस्थापन, शेतमालाचा बाजारभाव, गोदामांची उपलब्धता, पिकांचे अंदाजपत्रक यासंबंधी माहिती मिळण्यास मदत

गावामध्ये पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याचे योग्य नियोजन व व्यवस्थापन करण्यास मदत

सरपंच म्हणून मी हे करेन...

“गावातील सर्व अल्प व अत्यल्प भूधारक तसेच इतर शेतकऱ्यांची आणि भूमिहीन कुटुंबांची देखील प्रकल्पाच्या पोर्टलवर नोंदणी करून घेईन. त्यांच्या गरजेनुसार प्रकल्पाच्या घटकांचा लाभ घेण्यासाठी मोबाईल ॲपचा वापर करण्याबद्दल जागृती निर्माण करेन.”

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (टप्पा - २)

